



Pedagogická  
fakulta  
Faculty  
of Education

Jihočeská univerzita  
v Českých Budějovicích  
University of South Bohemia  
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Katedra pedagogiky a psychologie

Bakalářská práce

Otevírání tématu smrti v kontextu mateřské školy

Opening the Theme of Death in the Context of Kindergarten

Vypracovala: Pavla Janečková

Vedoucí práce: Mgr. Veronika Plachá

České Budějovice 2018

## Prohlášení

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci na téma *Otevírání tématu smrti v kontextu mateřské školy* jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích, dne 26. června 2018

.....

Pavla Janečková

## **Abstrakt**

Tématem bakalářské práce je problematika smrti v kontextu mateřské školy. Práce mapuje způsoby, jak lze toto téma v mateřské škole otevřít, reakce dětí na téma smrt a zkušenosti a postoje učitelek k otevírání a sdílení tématu smrti v prostředí mateřské školy.

Teoretická část pojednává o tabuizaci smrti v současné společnosti a vzrůstající potřebě o smrti mluvit, dále se věnuje specifiku dětského vnímání smrti, dětskému truchlení a možným dopadům na dítě. V neposlední řadě pak roli učitele a školy v souvislosti s touto problematikou.

V praktické části jsou podrobně zpracovány rozhovory s šesti učitelkami mateřských škol, sledující především jejich zkušenosti s tématem smrti v tomto prostředí, dětské reakce na setkání se smrtí a rovněž osobní postoje a životní filosofii učitelek.

**Klíčová slova:** smrt, truchlení, pohřeb, dítě, mateřská škola, učitel

## **Abstract**

The topic of the bachelor thesis is the notion of death in the context of a kindergarten. The paper maps ways in which this topic can be approached in a kindergarten, children's reactions to the theme of death, and the experience and attitudes of teachers to the raising and sharing of the theme of death in kindergarten environment.

The theoretical part discusses the tabooing of death in contemporary society and the increasing need to speak about death; furthermore, it focuses on the specifics of child's perception of death, child's mourning and possible impacts on the child, and last but not least, on the role of a teacher and school in relation to these issues.

In the empirical part, interviews with six kindergarten teachers are processed in detail, focusing in particular on their experience with the topic of death in this environment, children's reactions to an encounter with death and personal attitudes and life philosophies of the teachers.

**Keywords:** death, mourning, funeral, child, kindergarten, teacher

## **Poděkování**

Děkuji tímto vedoucí mé bakalářské práce paní Mgr. Veronice Plaché za odborné, trpělivé a laskavé vedení, cenné rady a pomoc při vypracování mé práce. Rovněž děkuji všem dotazovaným, za ochotu i odvahu toto téma se mnou sdílet. Velké poděkování pak patří mé rodině za podporu a trpělivost.

## Obsah

ÚVOD.....	8
TEORETICKÁ ČÁST.....	9
1 Smrt jako tabu.....	9
1. 1 Vyhoštění smrti.....	9
1. 2 Mluvit o smrti se nesluší.....	10
1. 3 Představy o smrti a obavy z ní.....	11
1. 4 Umírající versus pozůstalí.....	12
1. 5 Smrt a děti.....	14
2 Jakým způsobem vnímají smrt děti.....	15
2. 1 První uvědomování si smrti.....	15
2. 2 Stadia adaptace.....	16
2. 3 Další faktory.....	18
3 Proces truchlení u dětí.....	19
3. 1 Truchlení obecně.....	19
3. 2 Vyrovnávání se dítěte se ztrátou.....	20
3. 3 Nezpracovaný zármutek u dětí.....	22
3. 4 Jakým způsobem přistupovat k dítěti, jež utrpělo ztrátu.....	23
4 Role učitele v souvislosti s problematikou smrti.....	25
4. 1 Proměna současného školství a postavení učitele.....	25
4. 2 Možnosti školy při sdílení tématu smrti.....	26
4. 3 Truchlení v kontextu školy.....	27
4. 4 Příklady svérázného uchopení tématu smrti v rámci školy.....	29
PRAKTICKÁ ČÁST.....	31
5 Výzkum „Otevírání tématu smrti v kontextu mateřské školy“.....	31
5. 1 Cíl výzkumu, výzkumné otázky.....	31
5. 2 Volba přístupu a metod.....	31
5. 3 Výzkumný soubor.....	32
6 Výzkumná zjištění.....	33

6. 1 Veronika H. ....	33
6. 2 Eliška K. ....	39
6. 3 Dana T. ....	42
6. 4 Matylda J. ....	46
6. 5 Ema B. ....	50
6. 6 Michaela M. ....	53
7 Výsledky výzkumného šetření.....	56
8 Shrnutí.....	64
ZÁVĚR.....	65
ZDROJE.....	67
PŘÍLOHY.....	71
Přepis rozhovoru s Veronikou H. ....	71
Návrh týdenního integrovaného bloku k Památce zemřelých.....	81
Seznam dětské literatury o smrti.....	87

## ÚVOD

*„ Schon langer hatte die Ente so ein Gefuehl.*

*„Wer bist du – und was schleichst du hinter mir her?“*

*„Schoen, dass du mich endlich bemerkst“, sagte der Tod. „Ich bin der Tod.“*

*Die Ente erschrak. Das konnte man ihr nicht uebel nehmen.*

*„Und jetzt kommst du mich holen?“*

*„Ich bin schon id deiner Naehe, solange du lebst – nur fur den Fall.“<sup>1</sup>*

( Erlbruch, 2010, s. 2 - 5 )

Se smrtí se potýkáme po celý náš život, doufáme, že na nás čeká až na samém konci a odmítáme si připustit, že je s námi již od prvního nadechnutí, ba ještě dříve. Stejně bláhově si počínáme, máme-li pocit, že děti o takových věcech nepřemýšlejí.

Jako učitelka mateřské školy i jako matka tří dětí jsem však byla mnohokrát konfrontována s dětskými otázkami, na které není snadné odpovědět a které často nemají jednoznačnou odpověď ( „Víš, že umřeš?“ „Existuje někdo, kdo nikdy neumřel?“ „Chceš umřít?“ „Co se stane, když se zlomí duše?“ „A když je někdo mrtvej, může se mu zase roztlout srdíčko?“ atp.<sup>2</sup>).

V této práci se zabývám problematikou smrti, která vstupuje do prostředí mateřské školy. Teoretická část je věnována problematice tabuizování smrti současnou společností, dále dětskému pojetí smrti a truchlení u dětí a také roli učitele a školy právě v souvislosti s tématem smrti.

V praktické části se na základě rozhovorů s šesti učitelkami mateřských škol snažím mapovat, za jakých okolností téma smrti vstupuje na půdu mateřské školy, jakým způsobem s ním učitelky MŠ dále pracují, zda jsou připraveny problematiku s dětmi otevírat, jaké jsou jejich osobní zkušenosti se sdílením tématu smrti v MŠ, jakým způsobem smrt vnímají a zakoušejí děti a jaký náhled na život a vlastní pojetí smrti učitelky zastávají.

---

<sup>1</sup>Ve volném překladu: „ Již delší dobu měla husa takový pocit. „ Kdo jsi – a proč se za mnou plížíš?“ „Sláva, že sis mě konečně všimla“, řekla smrt. „Já jsem smrt.“ Husa se vyděsila. To jí nelze mít zaslé.

„A teď mě přicházíš odvést?“ „Jsem v tvé blízkosti, co jsi naživu – jen tak pro případ.“

<sup>2</sup>Otázky 4 – 5 tříletých dětí



## ČÁST TEORETICKÁ

### 1 SMRT JAKO TABU

#### 1.1 Vyhोštění smrti<sup>3</sup>

*„Pokud jsme sami nepřijali, že smrt je součástí života, že k němu patří, tak o ní nemluvíme nebo toto téma obcházíme. To, o čem se nemluví, je vždycky záhadné. Více se bojíme neznámého než známého.“* ( Šiklová, 2013, s. 45 )

Současný svět vyzývá podivné bohy, aby skryl pravdu sám před sebou. V marné snaze utéci před hrůznou úzkostí z vědomí finality našeho života stavíme oltáře kultům mládí, krásy, bohatství a blahobytu, v takto zbytnělé společnosti však nezbyvá prostor pro to, co určuje a vymezuje lidství v jeho podstatě. Fakt, že náš život je časově limitován, že jsme schopni tuto skutečnost reflektovat a zakoušet, že se již rodíme s úzkostí vlastní pouze našemu druhu ( srv. Yalom, 2006, Matějček, 2014, Camus, 2006 ), je jednou ze základních vlastností člověka vymezující jej coby lidskou bytost, jež jej nadobro vyčleňuje ze světa zvířat, klade na něj existenciální i morální nároky a zajišťuje mu tak bolestně výsostné postavení, zahrnující obdařenost rozumem, city a sounáležitostí s druhými lidmi, které s sebou však nese rovněž onu všudypřítomnou úzkost, prosakující do všech oblastí života, úzkost z *vrženosti do světa*<sup>4</sup> a úzkost ze smrti<sup>5</sup> ( jež jsme se naučili tak umně skrývat...).

V dřívějších dobách byla smrt součástí života, dalo by se říci, že stála v jeho centru, jako něco, co určuje s konečnou platností jeho cenu a smysl. Byla přirozená. Hřbitovy ležely ve středu obcí, pohřby byly téměř společenskou událostí, umíralo se doma, držela se stráž u mrtvého, nosil se otevřeně smutek a společnost kdysi převážně křesťanská věřila v život věčný ( srv. Šiklová, 2013, Navrátilová 2004 ).

---

<sup>3</sup>Pojmenování kapitoly je parafrází názvu knihy Jiřiny Šiklové „Vyhोštěná smrt“ ( Šiklová, 2013 )

<sup>4</sup>Profesor Matějček zmiňuje existenciální úzkost coby daň za dar rozumu, citu a lidského společenství ( Matějček, 2014 )

<sup>5</sup>Doktor Yalom poukazuje na ( potlačovanou ) úzkost ze smrti jako na spouštěč řady psychopatologií ( Yalom, 2006, 2014 )

V předmluvě ke knize *Smrt zblízka* ( de Hennezel, 1997 ) píše bývalý francouzský prezident Francois Mitterrand : „ *Jak umírat? Žijeme ve světě, kde tato otázka nahání strach, ve světě, který se od ní odvrací. Civilizace před námi se statečně dívaly smrti do tváře. Načrtly cestu pro lidské společenství a každého jeho člena. Konci lidského osudu dávaly lesk a smysl. Snad nikdy vztah ke smrti nebyl tak ubohý jako v těchto dobách duchovní vyprahlosti, kdy lidé, hnáni existencí, zdá se, že obcházejí tajemství smrti. Neuvědomují si, že takto vysoušejí jeden ze základních pramenů radosti žít.*“ ( de Hennezel, 1997, s. 5 ).

Dnes je smrt odsunuta na periferii, jako něco, o čem je takřka *neslušné* mluvit. Lidé umírají osamoceni na lůžkách LDN, nejčastější formou pohřbu je kremace bez obřadu<sup>6</sup> a alarmující je i rovněž číslo nevyzvednutých urn<sup>7</sup>. Lidé se naučili volit jednoznačně nejekonomičtější variantu<sup>8</sup>, není však zřejmé, jsou-li finance jediným a nejpodstatnějším určovatelem této situace. Odmítání pohřbu může být i ukazatelem celkové nechuti přiznat si svou konečnost. Často panuje rovněž obava umírajících „*nebýt na obtíž*“ a to ani po smrti ( srv. Šiklová, 2013, de Hennezel, 1997 ). Z dat agentury STEM/MARK je patrné, že přestože 80% lidí si přeje zemřít doma, naprostá většina Čechů umírá na nemocničním lůžku ( Zídková, 2017 ) .

Tato data jsou podmíněna mnohem zásadnějším a původnějším problémem – lidé spolu přestali o smrti mluvit.

## 1 . 2 Mluvit o smrti se nesluší

Jak uvádí Šiklová, „*O smrti nikdy nemluví se svými blízkými třetina populace.*“ ( Šiklová, 2013, s. 7 ), dle průzkumu agentury STEM/MARK v roce 2011 pro občanské sdružení Cesta domů téměř 60% dotázaných uvedlo, že toto téma v rodině dlouhodobě opomíjí, pouze 14% odpovídajících se nějakým způsobem vyjádřilo k otázce opatření v případě vlastního úmrtí a pouhých 5% se domluvilo s blízkými na svém pohřbu ( tamtéž, s. 7 ). O možnostech, jakým způsobem lze ovlivnit poslední

---

<sup>6</sup>Podíl pohřbů bez obřadu byl v roce 2016 kolem 50% ( Bouček, 2016, srv. Ciborová, 2011 )

<sup>7</sup>V roce 2016 nebyla nikdy vyzvednuta každá patnáctá urna ! ( Bouček, 2016 )

<sup>8</sup>V porovnání s kremacemi a obřady ve smutečních síních je nejnákladnějším ( kdysi ) klasický církevní pohřeb ( Bouček, 2016 )

chvíle svého života ( tj. například odmítnutí invazivní kardiopulmonální resuscitace v terminálním stádiu ), panuje stále jen velmi mlhavé povědomí<sup>9</sup>.

Paradoxní je, že nadpoloviční polovina tázaných zároveň přiznala, že by se o smrti mělo hovořit častěji a otevřeněji, dokonce „ 95% oslovených zastává názor, že děti mají vidět své rodiče pečovat o prarodiče, a tři čtvrtiny populace se domnívají, že děti by se měly účastnit pohřbů.“ ( tamtéž, s. 7 )<sup>10</sup>.

Co tedy na smrti nejvíce děsí a odpuzuje, že o ní lidé nechtějí mluvit? Jako odpověď se jako první v řadě nabízí jistá nepatřičnost, abychom se kupř. prarodičů nedotkli a nevyvolali v nich mylnou představu, že si jejich skon přejeme. Podobně, vplétat téma smrti do partnerských rozhovorů, když jsme přece ještě tolik mladí a máme celý život před sebou, se zdánlivě nesluší ( Zídková, 2017 ).

Nejedná se ovšem pouze o tuto společenskou choulostivost či přehnanou korektnost. Na prvním místě stojí strach z neznámého, z toho, co se s námi po smrti stane, zda to nebude bolet, zda neztratíme svou důstojnost, bezpochyby hraje roli i existenciální hrozba osamělosti.

### 1 . 3 Představy o smrti a obavy z ní

„ Lidé v ní ( tj. ve smrti ) vidí jen hrůzu, absurdnost, zbytečné a nepříjemné utrpení, nesnesitelné pokoření...“ ( de Hennezel, 1997, s. 9 ). Ve zmiňovaných průzkumech STEM/MARK připisovali respondenti své největší obavy ztrátě důstojnosti a soběstačnosti ( 51% ), strachu z bolesti ( 46% ), odloučení od svých blízkých ( 35% ), překvapivě pouze 13 % tázaných děsí to, co bude po smrti ( Šiklová, 2013 ).

Vysoká čísla uvedených obav souvisí s největší pravděpodobností s tím, že jsme umírání, jako cosi nehezkého, odsunuli do uzavřených budov nemocnic, léčeben dlouhodobě nemocných či ústavů sociální péče, aby nebylo tolik „ na očích“.

---

<sup>9</sup>Návod, jak zabránit zachraňování života za každou cenu, tj. i na úkor jeho kvality a jak vůbec postupovat, chceme-li aktivně rozhodovat o svých posledních chvílích, lze nalézt na stránkách Cestadomu.cz .

<sup>10</sup>Problematice mluvení s dětmi o smrti se budu věnovat podrobněji v následujících kapitolách.

*„Starý a umírající člověk přece není hezký a my si pořád myslíme, že vše kolem nás má být hezké, radostné a příjemné. Hrajeme si na něco, co není, a bojíme se toho, co je a co bude.“ ( Šiklová, 2013, s. 62 )*

Umírání je v současné době spojováno právě s bolestí a ztrátou důstojnosti, naproti tomu za „dobrou smrt“ je považována smrt náhlá, rychlá, neuvědomělá ( de Hennezel, 1997 ). Na tomto místě je ovšem nutno zmínit, že se situace začíná pomalu obracet k lepšímu – především zásluhou vznikajících hospiců, mobilních hospiců, samostatného oboru paliativní medicíny i pozvolnými změnami v legislativě, umožňující péči o své umírající blízké v domácím prostředí<sup>11</sup>.

Šiklová ve své knize ovšem upozorňuje, že zanedbatelné nejsou ani obavy z toho, co nastane po smrti. V představách dřívějších generací, které žily a byly vychovávány ve víře, měl život po smrti nějakou návaznost, pokračování, smrt byla často chápána i jako jakési rozuzlení života, které mu přiřklo patřičný smysl ( srv. de Hennezel, 1997, Kushner, 2000, Šiklová, 2013 ). V současném převážně ateistickém světě, není po smrti NIC.

A nicota ( i přes svou propastnou hrůzostrašnost ) je pro člověka nepředstavitelná ( Šiklová, 2013 ).

V pomyslné opozici pak stojí názor profesora Yaloma ( Yalom, 2014 ), který v představě smrti coby nicoty spatřuje naopak výhodu. Yalom se přiklání k epikúrejské filosofii, kdy centrální pojem „ataraxia“ ( klid, doslova nedotknutelnost ) spočívá v uvědomění si jednoduchého faktu, že pokud existuji já, potud není smrt a ve chvíli smrti již naopak nejsem já. V této smělé myšlence se vědomí člověka a smrt vůbec nepotkávají, tudíž není třeba se děsit něčeho, co se mě v podstatě netýká. Yalom tuto teorii aplikuje ve své psychotherapeutické praxi a shledává v ní léčivý účinek v případech psychóz vyvolaných strachem ze smrti ( Yalom, 2014 ).

#### **1 . 4 Umírající versus pozůstalí**

Bojíme-li se tedy smrti jako takové, respektive odmítáme-li si její existenci vůbec připustit, pak je logické, že o ní nemluvíme, dokud nám nezkříží cestu.

---

<sup>11</sup>Srv. MPSV – Novela zákona č. 187/2006 Sb., o nemocenském pojištění

*„Copak si nemůže ( míněn člověk ) vzít dovolenou, aby setrval u úmrtního lože svého příbuzného ? Nebo spěchá a říká, že nemá čas, proto, aby nemusel k němu jít a nezjistil, že ten umírající v něm vzbuzuje úzkost ? Úzkost z toho, co jeho samotného jednou čeká. Nikdo nás nenaučil, co máme dělat a o čem s tím umírajícím mluvit. Proto o smrti mlčíme, přestože to oba víme. Mlčíme, případně dodatečně si to vyčítáme.“ ( Šiklová, 2013, s. 61 )*

Být na smrt v jistém smyslu připraven samozřejmě neznamená, že nás v takové chvíli nezaskočí. Ale promluvit si o ní se svými blízkými nám může významně pomoci překonat těžké období umírání, a to jak umírajícímu samotnému, tak i jeho blízkým a zároveň výrazně ulehčit následné fáze truchlení a zármutku u pozůstalých ( Colorosová, 2008, de Hennezel, 1997, Šiklová, 2013, Zídková, 2017 ). V rámci paliativní péče jsou pak často zmiňovány případy, kdy se na smrtelné posteli vyřešily letité spory a nedorozumění a umírající odcházel na věčnost smířen, vzájemné odpuštění pak projasnilo následné období smutku i pozůstalým ( de Hennezel, 1997, Kuschner, 2000, Šiklová, 2013 ).

Mluvit o smrti bychom tedy měli, jak bylo již uvedeno, s předstihem. Kdy se taková promluva ovšem stává nezbytnou, je právě ve chvílích umírání a po samotném úmrtí někoho blízkého. Lidé mají často obrovský strach říci před umírajícím i sami před sebou fatální diagnózu, umírající pak zůstává se svými úzkostmi a otázkami zcela sám. Osamoceni jsou ovšem i jeho blízcí, neboť ani oni nemají s kým své bolesti sdílet. A následně, jako pozůstalí, se stávají téměř vyloučeni ze společnosti ostatních lidí.

*„...protože není v naší společnosti místa pro ty, kteří oplakávají ztrátu drahé bytosti. (...) Sklíčenost lidí ve smutku je považována za nenormální a posílají vás k lékaři pro prášky proti depresi. Pokoušejí se vás zabavit, přijít na jiné myšlenky. Zkrátka dávají vám najevo, že se vašeho zármutku bojí.“ ( de Hennezel, 1997, s. 68 )*

Ve zmíněných zařízeních paliativní péče roli toho, s kým lze o smrti mluvit, přejímají k tomu vyškolení ošetřovatelé. Nic však nenahradí velikost toho, můžeme-li o těchto nejniternějších pocitech mluvit přímo s našimi blízkými.

## 1 . 5 Smrt a děti

Tím, že nedokážeme smrt chápat jako součást svých životů a nedovedeme o ní mluvit ani ve chvílích, které po tom přímo volají, snažíme se pak před ní všemožnými způsoby chránit i děti.

*„Největším omylem dospělých je myšlenka, že je dítě příliš malé na to, aby vnímalo smrt. Možná zatím není schopné situaci pojmenovat a mluvit o ní, protože ani mluvit neumí, to ale neznamená, že ji neprožívá a její otisk nezůstane v jeho emocích a těle.“ ( Viewegová, 2017, s. 34 )*

Představy, že děti smrt snad ani neregistrují, že se jí nezabývají a v případě úmrtí v jejich nejbližším okolí neprožívají zármutek, jsou zcela mylné. Děti nedokáží pouze verbalizovat své emoce a systematizovat své myšlenky ( Cleveová, 2004, Yalom, 2006 ), co do prožívání se ale jejich pocity, úzkosti a strachy neliší příliš od dospělých. Existují ovšem jistá specifika dětského vnímání smrti v závislosti na vývojovém stupni dítěte, kterým se budeme věnovat v následující kapitole.

Velká řada autorů, převážně psychologů, se tak shoduje, že budeme-li smrt před dětmi skrývat, dosáhneme pouze toho, že se přestanou ptát a zůstanou se svými otázkami samy. Tím však do nich zasejeme jen nedůvěru, z osamocené dětského rozvažování mohou začít klíčit velmi nebezpečné teorie, které následně narostou do obřích rozměrů v podobě rozličných potíží ( srv. Bowlby, 2013, Cleveová, 2006, Colorosová, 2008, Goldman, 2015, Šiklová, 2013, Viewegová 2017, Yalom, 2006, a mnoho dalších ).

*„...chceme je toho poznání uchránit. Jenže ony ( děti ) o smrti stejně vědí. A protože ji neprožily a rodiče o ní nemluví, je pro ně tajuplná, a tím víc je děs.“*  
( Šiklová, 2013, s. 61 )

Dětským představám smrti, způsobům prožívání, vyrovnávání se s touto problematikou a truchlení dětí se budeme zabývat v následujících kapitolách.

## 2 JAKÝM ZPUSOBEM VNÍMAJÍ SMRT DĚTI

### 2.1 První uvědomování si smrti

Dospělí často podléhají přesvědčení, že co děti nevědí, nemůže jim ublížit. Opak je pravdou, tam, kde dětem chybí klíčové informace, doplňují si prázdné místo posvém ( co nevědí, samy si vymyslí ), často mnohem děsivějšími představami.

Na základě mnoha výzkumů a analýz ( kupř. Angleová, Kleinová, Mauer, Struemplerová a další, in: Yalom, 2006 ) se ukazuje, že děti získávají povědomí o smrti ( smrtelnosti ) a strachu z ní již ve velmi raném věku ( podle některých již v batolecím ), podle existenciální psychologie<sup>12</sup> jsou tyto všudypřítomné a dokonce předcházejí všem ostatním formám úzkosti<sup>13</sup>. Takové úvahy mají pak dalekosáhlý vliv na jejich prožitkový svět a hlavním životním úkolem se tak stává vypořádat se se strachem ze zániku ( Yalom, 2006 ).

John Bowlby naproti tomu jako primární určuje strach z odloučení, tzv. *separační úzkost*, kdy dítě pociťuje strach ze ztráty jako frustraci z odloučení ( či hrozby odloučení ) od vazebné ( pečující ) osoby ( Bowlby, 2013 ). „*Odloučení je tedy prvotním zážitkem při vzniku úzkosti, kdy strach ze smrti nabývá podobné emoční důležitosti tím, že se postaví separační úzkosti na roveň.*“ ( Yalom, 2006, s. 110 ). Profesor Yalom separační úzkost naopak odvozuje od strachu ze smrti, který v sobě slučuje obavy ze ztráty milované osoby a stejně tak i z vlastního zániku.

Co dětem značně ztěžuje situaci ve vypořádávání se s konečností, je absence jazyka a schopnost abstraktního myšlení, jejich vlastní magické vnímání světa a matoucí signály, které přicházejí z vnějšího světa (potíže rozlišit, co je živé a neživé, jsou

---

<sup>12</sup>Existenciální analýza, zakladatelem Viktor Emil Frankl ( 1905 – 1997 ), směr psychoterapie snažící se dovést klienta k odpovědnosti za své bytí ([https://cs.wikipedia.org/wiki/Existenciální%C3%AD\\_analýza](https://cs.wikipedia.org/wiki/Existenciální%C3%AD_analýza) ), mezi následovníky patří např. prof. Irvin D. Yalom

<sup>13</sup>Profesor Yalom zmiňuje ve své *Existenciální psychoterapii* ( Yalom, 2006 ) analýzy Melanie Kleinové, z nichž plyne, že strach ze smrti je původním zdrojem úzkosti, všechny ostatní, jako např. úzkosti sexuální jsou až druhotné, začleňuje se tak kupř. i do kastrčních obav, kdy kastrace znemožňuje rozmnožování představující základní způsob, jak přemoci smrt ( Yalom, 2006 )

komplikovaný mechanickými hračkami i poetickým slovníkem dospělých<sup>14</sup>) a v neposlední řadě neobjektivní pohled dospělých<sup>15</sup>.

Děti se setkávají se zánikem již velmi záhy, obvykle se jedná o uhynulý hmyz, uschlou květinu, mrtvého domácího mazlíčka, na venkově případně s domácími porážkami, či přímo s úmrtím člověka. Naráží-li ve svých otázkách k těmto jevům na nejistotu či úzkost dospělého, nabývají přesvědčení, že je nutné obavy ze smrti potlačovat. Strategie smiřování se ( adaptace ) jsou pak vždy založeny na popření ( Yalom, 2006 ).

Během vývojových stádií dítěte se však tyto popírací manévry mění. Tím, že dozrává, přestávají být jednotlivé strategie vypořádávání se se smrtí postupně účinné a dítě je nuceno přetvářet je v jiné modely.

## 2 . 2 Stadia adaptace

Yalom uvádí tři základní adaptační pilíře, kterými se děti snaží svým úzkostem bránit. Jedním je zmiňované popření, které nabývá během času různých podob, druhým přesvědčení o osobní výlučnosti a posledním víra v absolutního zachránce ( Yalom, 2006 ).

### *Popření smrti*

Počáteční fází popírání je přesvědčení, že děti se smrt netýká. Toto je silně živeno ze strany dospělých, kteří ve snaze vysvětlit úmrtí, dávají je do souvislosti se stářím a nemocí. Děti tak nabývají klamného dojmu, že jsou vůči smrti imunní, neboť stáří je pro ně velmi daleko. Proto setkání se v dětském věku s úmrtím dítěte je zvláště traumatizující zkušeností, z do stáří odsunutého problému se tak stává problém aktuální<sup>16</sup> ( Yalom, 2006 ).

---

<sup>14</sup>Výroky typu „Usnul navěky.“, „Odešel“ atp. ( Yalom, 2006 )

<sup>15</sup>At' už se jedná o podceňování dětského strachu či o „pečující instinkt“, tj. snaze nevystavovat dítě pravdě o smrti ( tamtéž, s. 88 – 89 )

<sup>16</sup>Jedná-li se navíc o smrt sourozence, je dítě drásáno hned trojím způsobem: samotným zármutkem po sourozenci, pocity viny ze ztráty konkurenta u rodičů v souvislosti se sourozeneckou rivalitou a konečně strachem z vlastní smrtelnosti.



Mezi pátým a devátým rokem figuruje na tomto poli v dětském vnímání magično a animismus. Smrt je personifikována, nabývá různých děsivých podob, stále jsou to však nebezpečí vnější, kterým se lze bránit. V představách smrti coby osoby, cítící bytosti je navíc ve hře i možnost ji nějakým způsobem ovlivnit či dokonce přelstít<sup>17</sup>.

Následujícím mechanismem u dětí starších devíti let je potvrzování vlastní síly a „životaschopnosti“ ( Yalom, 2006, s. 109 ), které probíhá ve dvou rovinách. Jednou je výsměch smrti, posměšné výroky a pojmenování na její adresu, druhou, zejména u chlapců, její lehkomyšlné pokoušení ve formě hazardování se životem ( Yalom, 2006 ).

### *Vědomí výlučnosti*

Baštou vědomí o vlastní jedinečnosti, které je vlastní každému člověku, je období raného dětského egocentrismu. O smrti se zde uvažuje jako o něčem, co se týká „těch druhých“, nikoli mne samotného ( Yalom, 2006 ).

Nebezpečím tohoto vnímání je přesvědčení, že má myšlenka dokáže vyvolat čin. V případě, že se přihodí něco zlého a dětem nejsou podány konkrétní informace a ujištění, že za to nemohou, trpí rozsáhlými pocity viny ( srv. Colorosová, 2008, Kushner, 2000 etc. )

Toto „infantilní“ nazírání ovšem přetrvává často i dospělých, kteří utrpěli ztrátu. Je za ním skryta potřeba nalézat v životě nějaký smysl, hledat příčinu, proč se toto přihodilo zrovna mně a následná snaha odhalit viníka této tragédie<sup>18</sup> ( Kushner, 2000 ).

### *Absolutní záchránce*

Mezi základní obranné struktury dítěte pak jednoznačně patří postava rodiče, „mocného hybatele a zároveň věrného ochránce“ ( Yalom, 2006, s. 105 ), která je posilována vzájemným vazebným vztahem ( Bowlby, 2013 ), či vzhledem ke kulturnímu prostředí též víra v nesmrtelnost a v osobního Boha ( Yalom, 2006 ).

---

<sup>17</sup>Srv. *Smrt kmotřička* – pohádka ( in: Plicka, Karel, Volf, František – *Český rok v pohádkách, písních, hrách a tancích, říkadlech a hádankách, Jaro*. Praha: Nakladatelstvo družstevní práce, 1951, 3. vyd.

<sup>18</sup>Hledání viníka, obviňování i sebeobviňování navíc patří mezi základní strategie vyrovnávání se s krizovou situací vůbec.

## 2.3 Další faktory

Kromě výše zmíněných fází adaptačního procesu Yalom rovněž podtrhuje důležitost určitého načasování a dávkování. Pro snazší přijetí strategií zvládnutí strachu ze smrti je příhodné, setká-li se dítě se smrtí v podobě méně trýznivé, jako kupř. uváděný uhynulý hmyz, zvíře, která kromě obav vyvolá v dítěti rovněž zvědavost a podnětí je ke kladení otázek, na které by měl být dospělý připraven a ochoten odpovědět.

*„Je dobré, když se děti ještě předtím, než zažijí smrt příbuzného či kamaráda, seznámí s realitou smrti z běžných událostí, jako je střídání ročních období, mrtvý pták na zahradě či smrt domácího zvířátka. Když mohou pozorovat cyklus života, když si o něm s námi povídají a dozvědí se všechna fakta, určitým způsobem se tak připravují na nevyhnutelnou smrt milovaných osob.“ ( Colorosová, 2008, s. 22 )*

Je-li naopak dítě se smrtí konfrontováno tím nejtraumatizujícím způsobem, jako je úmrtí rodiče či sourozence, znamená to pro něj zhroucení celého jeho pojetí světa a základních jistot, narušení potřeby bezpečí, kdy se kombinuje zármutek s pocity viny, separační úzkostí, obavami o život ostatních členů rodiny i o život svůj ( Bowlby, 2013, Yalom, 2006 ). Dojde-li následně ke špatnému či neúplnému zpracování takového traumatu, může onen prožitek vyústit až k pozdějším neurózám či psychopatologiím ( Yalom, 2006, 2014, )<sup>19</sup>.

Co se ukazuje jako velmi důležité a lze aplikovat na situace běžné i krizové<sup>20</sup>, je výzva pro všechny dospělé, aby byli schopni a nakloněni poskytnout dětem konkrétní a pravdivé informace, nebáli se stručně a jednoduše odpovídat na jejich otázky a především s dětmi o smrti mluvili, nebránili jim účastnit se rituálů spojených se smrtí a podílet se na společném truchlení.

---

<sup>19</sup>Yalom kupř. uvádí, že až 60% schizofreniků, utrpělo v dětství citovou ztrátu, v podobě úmrtí jednoho z rodičů ( Yalom, 2006, s. 114 )

<sup>20</sup>V tomto bodě se všichni badatelé shodují ( srv. Bowlby, 2013, Cleveová, 2004, Colorosová, 2008, Goldman, 2015, Vieweghová, 2017, Yalom, 2006 a další... )

## 3 PROCES TRUCHLENÍ U DĚTÍ

### 3.1 Truchlení obecně

Každá ztráta, ať už je jakákoli<sup>21</sup>, vyžaduje projít si trnitou cestou truchlení. Vyrovnávání se s tak bolestnou a těžkou situací, jakou je ztráta blízké osoby je velmi náročným psychickým procesem, je vysoce individuální, ve hře je navíc celá řada faktorů – od resilience, přes vztah k zemřelému až po okolnosti úmrtí. Jedná se o proces v rozdílné časové škále a kolísavé intenzity ( Dudová, 2013 ).

Ať už u dospělého či u dítěte, žal má svůj vývoj a prochází řadou fází. Pro všechny platí, že je třeba si jednotlivými stupni projít a prožít si je, v opačném případě může vést nezpracovaný zármutek k velkým psychickým potížím v budoucnosti, u dítěte pak k celkové nedůvěře v život jako takový ( srv. Colorosová, 2008, Yalom, 2014 Cleveová, 2004 a další ).

Přes nepatrné odchylky v terminologii se autoři<sup>22</sup>( Cleveová, 2004, Colorosová, 2008, Goldman, 2015, Grollman, 2016, Kubíčková, 2001, Sorensen, 2012, Špatenková, 2013 a další ) shodují na těchto fázích zármutku:

- šok ( první atak nové informace )
- pocit neskutečnosti ústící do stadia popření
- hněv / vztek ( namířený různými směry, proti zemřelému, na sebe sama, vůči celému světu, Bohu, atp. ), může vést k závisti vůči šťastnějšímu okolí a především hledáním viníka ( včetně sebeobviňování )
- ( někdy ) panika , či vyjednávání ( Colorosová, 2008, Grollman, 2016 )
- smutek
- přijetí

Všechna tato stadia a emoce s nimi spojené jsou přirozené, mohou se v různé intenzitě vracet, zaměňovat pořadí, je však nutné je prožít. Je třeba pochopit

---

<sup>21</sup>Nejen smrt, ale i rozvod, dlouhodobé vážné onemocnění, adopce u dětí, atp. ( srv. Colorosová, 2008, Kast, 2015 )

<sup>22</sup> Verena Kast kupř. rozlišuje fázi otevřených emocí, hledání zemřelého a odpoutávání se od něj a fázi nového vztahu ke světu a k sobě ( Kast, 2015 )

nezvratnost smrti, neustrnout v jedné z fází<sup>23</sup>, dát zármutku volný průchod, kráčet jím bez ohledu na hlasy a nevyžádané rady z okolí, vždyť míru bolesti nikdo nezná. Dnes se lidé často snaží žalu vyhýbat, umlčet jej medikamenty, přehlušit množstvím nových zážitků, vztahů, zábavy, zahltit se prací. „*Lidé, kteří zažijí ztrátu blízkého člověka příliš málo truchlí a to se u nich může podílet na vzniku depresivních onemocnění.*“

( Kast, 2015, s. 7 )

Potlačované či vleklé procesy truchlení se stávají problematickými především v raných fázích truchlení jako v neochotě uvěřit strašné skutečnosti, okamžicích nevyjádřeného hněvu či neustálých pocitech viny, případně v neutuchajícím hledání zemřelého ( Kast, 2015 ). Zde již nastává čas pro vyhledání odborné pomoci.

### **3 . 2 Vyrovnávání se dítěte se ztrátou**

Přestože se dětské truchlení v zásadních bodech shoduje se zármutkem dospělých, má svá důležitá specifika, na něž je nutné pamatovat. Zmiňovali jsme příznačné rysy dětského uvažování ( magično, animismus ), absenci abstraktního myšlení, nedostatečnou komunikační / verbální výbavu, egocentrický přístup ke skutečnosti. Je třeba mít na paměti, že kde dítěti chybí podstatné informace, doplní si je vlastními představami.

Colorosová upozorňuje, že v případě ztráty truchlí i nenarozené děti v matčině děloze ( minimálně vnímají a reagují na matčino trápení a s ním spojený psychický dyskomfort ), u kojenců bývají projevy zármutku spojené s podrážděností, změnami jídelních návyků či naopak neustálým spánkem a apatií. V batolecím věku dochází ke krátkým opakovaným záchvatům vzteku, obsedantním pohybům ( kolébání se ), či k regresi ve vývoji ( opětné pomočování, cumlání palce, apod. ) ( Colorosová, 2008 ).

Pro nás stěžejní předškolní věk je časem hledání a stavění si vlastní identity. Ve chvíli, kdy se do tohoto budování vláme smrt, budou děti zažívat velmi intenzivní emoce, bez schopnosti je vyjádřit, jejich zoufalství pak může prosakovat ve hře či změnách chování, tělesných projevech atp. Stále mají tendenci chápat smrt jako

---

<sup>23</sup> často popření či vzteku ( Dudová, 2013 )

dočasnou, spojují si ji se spánkem či odjezdem pryč<sup>24</sup> ( Dudová, 2013 ). Toto období je nejdůležitější pro otevřené a pravdivé podávání informací a odpovědí na dětské otázky.

Se školním věkem se dostavuje již pochopení smrti coby nezvratné a nevyhnutelné ( Colorosová, 2008 ). Přibližně od devíti let věku dospívají děti propojením dílčích informací a zkušeností již k vyspělému konceptu smrti a truchlení se svou podobou přibližuje modelu truchlení u dospělých<sup>25</sup>.

Dítěti zasaženému ztrátou blízké osoby se v okamžiku promění celý jeho vesmír. Všechny jistoty, bezpečné pilíře jeho života se z bortily, nový svět je pro něj místem chaosu a vykořenění, nedokáže se v něm orientovat, nerozumí mu a neví si rady ani se svými emocemi. Nejbližší pozůstalé osoby jsou většinou natolik samy zasaženy bolestí, že nejsou schopny dítěti podat pomocnou ruku. Dítě touží po starém pořádku, aby alespoň v náznacích zůstal původní řád zachován<sup>26</sup>.

Projevy zármutku u dětí nabývají různých podob. Některé děti jsou viditelně smutné, jiné naopak až extaticky ( a nepřírozeně ) veselé<sup>27</sup>, některé dávají to, že si se situací neumí poradit, najevo zlobením, někdy se naproti tomu snaží být dokonalé a vzorné ( v akutní fázi zoufalství může docházet u dětí k upozaďování vlastních fyzických i psychických potřeb a to až na hranice možností, kdy chybí již jen krůček k naprostému vyčerpání a zhroucení ( Cleveová, 2004 ) ), v případě úmrtí sourozence mívají snahu zemřelého rodičům nahrazovat. Často svou bolest somatizují, přidávají se nesoustředěnost, poruchy spánku, přijímání potravy či vylučování, mutismus, konflikty s vrstevníky, ve starším věku zhoršení školního prospěchu, mohou být úzkostné i agresivní, utíkat do fantazijních světů a uzavírat se do sebe. V souvislosti s egocentrickým modelem vidění světa pak podléhají velkým pocitům viny.

Mnohdy se upínají na zbylé pozůstalé a trpí strachem o jejich i svůj život, či přilnou k osobám, které jim zemřelého připomínají ( Colorosová, 2008 ). Pro iluzi bývalého pořádku věcí trvají na provádění některých úkonů tak, jak byly zvyklé se

---

<sup>24</sup>Proto je nutné vyvarovat se opisným pojmenováním. Řekneme-li dítěti, že „*dědeček odešel*“, bude neúnavně očekávat jeho návrat a zároveň se bude cítit zrazeno ( když někdo odejde, nemusí se vrátit, nevezal mne s sebou, atp. ).

<sup>25</sup>Pro nedostatek prostoru vynechávám další vývojové etapy.

<sup>26</sup>Souvisí se základními psychickými potřebami ( Langmeier, Matějček, 2011 )

<sup>27</sup>Jak vyplývá i z rozhovorů tohoto výzkumu

zesnulou osobou, vytvářejí si jakési rituály. Ponořují se do hry, která je pro ně hlavní kompenzační pomůckou při veškerém hledání cest a ohmatávání skutečnosti. Hra se rovněž stává výrazným terapeutickým prostředkem k uvědomění si a zpracování nastalé krizové situace ( Cleveová, 2004 ).

### **3 . 3 Nezpracovaný zármutek u dětí**

Stejně jako u dospělých, ani u dětí není radno truchlení odbývat či zcela odsunout, případně se dokonce snažit úmrtí před dítětem utajit. Rizika s tím spojené a škody, které by tak mohly vzniknout, jsou přitom ještě daleko rozsáhlejší nežli u dospělého ( stále mějme na paměti, že se osobnost jedince teprve vytváří ).

Nastane-li situace, kdy je v rodině smrt tabuizována a např. rodiče dítěte nedokáží truchlit otevřeně a o úmrtí se nemluví, přestože je jako stín přítomno v každém hnutí všech zúčastněných, dítě se stává mnohem ohroženějším a zranitelnějším. To, že se naučí svůj zármutek neprojevat, neznamená, že jej neprožívá. Skryté ( respektive skrývané ) truchlení vede dítě k pocitům sociální izolace, prohlubuje emoční vzdálenost mezi ním a jeho blízkými, má pocit, že je vyloučeno z rodinného dění a sdílení. Naučí se chápat smrt a zármutek jako něco nepatřičného, co je třeba potlačovat, veškeré projevy bolesti pak uzamyká v sobě. ( Dudová, 2013 )

Kombinace ztráty samotné s neumožněným otevřeným prožíváním žalu a pocitem odtrženosti od svých blízkých může později vyústit v somatické potíže, poruchy příjmu potravy, depresivní a psychotická onemocnění, vést ke kompenzacím v podobě úniků k návykovým látkám, v krajních případech až k sebepoškozujícím a sebevražedným snahám ( zvláště u dospívajících ) ( Dudová, 2013 ). Řada psychoterapeutů se domnívá, že za mnohými neurózami a psychickými poruchami je ve skutečnosti ukryt právě nezpracovaný zármutek a úzkost ze smrti jako taková ( Kast, 2015, Yalom, 2014 ).

V následných terapiích, poté co je odtajněn tento zdroj obtíží, se musí proto znovu projít celým procesem truchlení, dát volný průchod emocím s ním spojeným a teprve potom je možné tuto kapitolu života uzavřít, integrovat ji do své osobnosti a vykročit do budoucnosti ( Dudová, 2013, Kast, 2015, Yalom, 2014 ).

### 3 . 4 Jakým způsobem přistupovat k dítěti, jež utrpělo ztrátu

Nejpodstatnějším tedy zůstává uvědomit si fakt, že nelze dítě uchránit před konfrontací se smrtí. V našich silách ovšem je možnost usnadnit mu tato setkání – tím, že je necháme klást otázky a budeme na ně pravdivě a otevřeně odpovídat ( Goldman, 2015 ), umožníme mu plně projevit bolest nad ztrátou a zapojíme je do společného procesu loučení se se zemřelým.

*„Rodiče, učitelé a ostatní dospělí, kteří mají děti na starosti, musí být připraveni zodpovědět jejich otázky. Truchlící děti jsou dnes početně narůstající skupinou a téma dětského zármutku vyvstává u stále mladších dětí.“* ( Goldman, 2015, s. 81 – 82 )

Úkolem dospělých je tedy provádět šetrně děti cestou utrpení, učit je porozumět silným emocím, se kterými si neví rady, povzbuzovat k jejich vyjadřování a především vést k pochopení, že veškeré pocity vyvolané ztrátou jsou zcela legitimní a přirozené, že není třeba cítit se kvůli nim vinen ( Sorensen, 2012 ).

Děti potřebují vnímat podporu, důvěru a přijetí, v době zármutku je třeba ve zvýšené míře trpělivosti, ujišťování a náklonnosti ( Dudová, 2013 ). Dospělý musí být autentický a upřímný, jedině tak získá důvěru dítěte.

Dítě si zaslouží dostat pravdivé informace. Dospělí by měli *sdělovat jednoduchá fakta* – co se stalo, co to pro ostatní znamená, co se bude následně dít, vždy s otevřenou možností dalších otázek i vracení se k již sděleným informacím.

*Definovat smrt*, jednoduše a bez přikras, v odborné literatuře se uvádějí čtyři základní vlastnosti, na kterých lze smrt vysvětlit: - má specifickou, konkrétní příčinu (1), tělo přestane fungovat (2), je nezvratná (3) a univerzální (4) ( Colorosová, 2008, Goldman, 2015 ).

Opakovaně dítě *ujišťovat*, že to, co se stalo, není v žádném případě jeho vina. *Zahrnout je do společného oplakávání*, dovolit mu účastnit se pohřbu, podílet se na jeho přípravách. V případě umírajících a dlouhodobě nemocných přizvat je k návštěvám nemocného, k péči o něj, poskytnout možnost rozloučení se.

*Umožnit mu vzpomínat* na zesnulého vlastním způsobem ( doporučuje se např. založit si vzpomínkové místo, krabici s památečnými předměty, vzpomínkový notýsek,

atp., Goldman, 2015 ), učít je různým způsobům vyjádření emocí ( kresbou, pohybem, verbálně, hrou ) ( Sorensen, 2012 ), lze mu nabídnout i dětskou literaturu o smrti.

Být si vědom vlastních rezerv a včas vyhledat odbornou pomoc, pokud si to situace žádá<sup>28</sup>.

Cílem nemá být ignorovat skutečnost, že tu s námi zesnulý kdy byl a absolutně jej vyškrtnout ze svého světa – naopak, je třeba vše směřovat k integraci toho, co pro nás dotyčný znamenal, do nitra naší osobnosti a skrze smíření pak nově prožívat sám sebe. „*Smrt milovaného člověka znamená zkušenost mezní situace. (...) Je to tudíž v životě chvíle, která je požadavkem a výzvou naší existenci v těch největších protikladech života; kdy takto můžeme svou existenci prožívat.*“ ( Kast, 2015, s. 129 )

Nepromarněme tuto příležitost ani u našich dětí!

---

<sup>28</sup>V současné době v ČR funguje např. poradna *Vigvam* ( <http://www.poradna-vigvam.cz> ), která pracuje současně s dospělým pozůstalým i dítětem, pomoc lze hledat i v hospicu a poradně *Cesta domů* ( <https://www.cestadomu.cz> ) či při jiných hospicích a podobných zařízeních, v podpůrných / svépomocných skupinách a samozřejmě u psychologů a dalších odborníků.



## 4 ROLE UČITELE V SOUVISLOSTI S PROBLEMATIKOU SMRTI

### 4.1 Proměna současného školství a postavení učitele

Vzhledem ke skutečnosti, že děti tráví podstatnou část svého času ve školských zařízeních různého druhu, je zapotřebí vést diskusi o možném sdílení tématu smrti i v tomto prostředí.

V souvislosti se změnami ve společnosti sílí rovněž tlak na proměny podoby školství jako takového. Začíná se ukazovat, že dosavadní role učitele coby člověka, který předává informace, *vzdělává*, přestávají být dostačující. Škola se stává institucí „*široce socializační*“ ( Franclová, Plachá, 2017 ) a jako taková v sobě nutně absorbuje i témata, které přesahují dalece její rámec. S odkazem na jeden ze čtyř pilířů výchovy, *učit se být* ( Delors, 1997 in Franclová, Plachá, 2017 ), je pak jednou z výzev pro současné školství, věnovat se i na půdě školy tématům, jež jsou společná všem lidem bez rozdílu a jednímž z nich je právě problematika smrti a smrtelnosti a s ní související otázka po bytí a jeho smyslu.

Ve světě se začíná mluvit o potřebě tzv. „*death education*“<sup>29</sup> ( Balk, 2010 in Plachá, 2017 ), která je realizovatelná ve třech způsobech – *prevenci, intervenci* a „*postvenci*“, tj. seznamování se se skutečností smrti a lidskou smrtelností v netraumatizujících kulisách ( *prevence* ), dále zásahu pedagoga při akutní krizové situaci ( *intervence* ) a následné podpoře žáka po vlastní krizi v dlouhodobém horizontu ( „*postvence*“ ).

Škola se tak může stát jakýmsi „*tréninkovým*“ prostorem ( Preissová Krejčí, Špatenková, 2013 ), kde se děti mohou dozvědět již *preventivně* ( srv. Plachá, 2017 ) potřebné informace, jako je vymezení základních pojmů vůbec ( umírání, smrt, truchlení ) ( Preissová Krejčí, Špatenková, 2013 ), dále o záležitostech pohřbu a smutečních rituálů, o zármutku a truchlení, ale rovněž i právní aspekty smrti a v neposlední řadě (především na půdě středních škol) rovněž suicidální prevenci ( *tamtéž* ).

---

<sup>29</sup> „*výchova o smrti*“

Na učitele jsou tímto ovšem kladeny stále větší nároky, vyjma oborové zdatnosti pak musí naplňovat především rostoucí tlak na profil své osobnosti. Měl by kromě pedagogických, psychodidaktických, komunikativních, diagnostických a dalších kompetencí dostávat rovněž požadavkům na způsobilosti adaptivní, sebereflektivní, autoregulativní a nově se ukazující také *kompetenci krizově intervenční* ( Lazarová, 2005, s.25 ), kdy by učitel měl být schopen v nestandardní situaci využít svých speciálních dovedností a zkušeností a poskytnout mimo jiné i sociální oporu a poradenství ( tamtéž ). Především musí být ovšem osobností za všech okolností autentickou, pravdivou, schopnou poskytnout bezpečný prostor pro sdílení tak náročných témat, prostor pro kladení otázek a hledání odpovědí, prostor pro uvolňování emocí ( Franclová, Plachá, 2017 ).

#### **4. 2 Možnosti školy při sdílení tématu smrti**

Preissová Krejčí a Špatenková ( 2013 ) varují před tabuizací smrti a spatřují zásadní problém v deformovaném pohledu dětí a mladistvých na smrt a smrtelnost. Upozorňují na fakt, že žijeme v sekularizované společnosti, oddávající se hédosnismu a konzumnímu způsobu života, ve které není místo pro spiritualitu, osobní zodpovědnost či víru ( tamtéž ). Smrt byla odstraněna z dohledu a svěřena výhradně do rukou lékařů, jako taková působí nereálně, neboť je ponechána v bezpečné vzdálenosti od nás. Média na nás na druhou stranu denně chrlí stovky zkazek o smrti v naturalistickém provedení, často budící dojem senzace, podstatu smrti zkreslují přirozeně i počítačové hry a celkově všudypřítomné násilí. Zároveň však panuje v přehnaně ochranných tendencích rodičů obecný strach o smrti vůbec promluvit.

Škola v takové situaci může poupravovat pokřivený model světa / smrti, kultivovat duše mladých a nabízet možné cesty. Neboť setkání se smrtí má moc přestavět hodnotový žebříček, dosazovat nové priority, je výzvou osobní zodpovědnosti a především voláním po plně prožitém životě ( srv. Plachá, 2017, Preissová Krejčí, Špatenková, 2013 a další ). *„Pokud z pedagogického procesu vyřadíme diskuse nad smrtelností a konečností lidského života, pak mladého člověka vedeme k povrchnímu přijímání veskrze materiálních hodnot, neobracíme jeho pozornost k prožitkům, které by*

*jej mohly motivovat k duchovnímu zrání, k přijetí vyšších hodnot“ ( Preissová Krejčí, Špatenková, 2013, s. 248 ).*

Škola tedy může intervenovat na třech zmíněných polích. V otázce „přivýkávání“ smrti, tj. šetrnému seznamování se smrtelností a smrtí jako takovou, zahrnující vysvětlení pojmů i nastínění možných emocí spojených s touto tematikou a dále v situacích přímého truchlení či v dlouhodobějším měřítku po vlastní krizi, kdy truchlící žák nadále potřebuje podporu okolí.

Prostor školy může být místem, kde ještě vše běží podle nějakých pravidel, zatímco domácí svět se vlivem úmrtí zborčil, učitel pak průvodcem v období zármutku, který stojí vně tragédie v životě žáka a je schopen poskytnout to, co nejbližší pozůstali ve své bolesti nedokáží. Zároveň také pedagog přemostuje vzdálenost mezi truchlícím dítětem a jeho okolím, může napomoci opětné komunikaci a ulehčit tak oběma stranám.

Specifikem škol mateřských v těchto případech pak může být jejich schopnost vytvořit truchlícím dětem bezpečný prostor, v němž mohou na chvíli vydechnout a nabrat síly k dalšímu životu bez milované osoby. *„Jestliže v rodině se děje něco nedobrého ( např. rozvod, ale i třeba truchlení nad úmrtím někoho z rodiny ), už tím, že dítě v mateřské škole tráví několik hodin denně v citově příznivém prostředí, dopřává se mu odpočinek od nepřiměřených zátěží a tím i příležitost k ozdravení.“ ( cit. Matějček, 2007, s. 49 )*

### **4. 3 Truchlení v kontextu školy**

Postihne-li dítě navštěvující školu či školku ztráta v podobě smrti blízkého člena rodiny, dopady pociťuje celá školní komunita. Nelze nikdy odhadnout, jak bude pozůstalé dítě reagovat ( Plachá, 2017 ). Proces truchlení může provokovat u žáka změny nálad i chování, časté reakce bývají mnohdy pro okolí nepochopitelné, namísto smutku a plačivosti mohou děti propadat úzkostným stavům, být nepříjemní na své okolí ( souvisí především s pocity osamění a izolovanosti od ostatních ), někdy

přesahujících do agresivity<sup>30</sup>, v návaznosti na specifické nároky školy se mohou vyskytovat problémy se soustředěním, únavou, zhoršením školního prospěchu, selhávání ve splňování zadaných úkolů, vyhýbání se kontaktům s lidmi, nezájem o školní dění i o okolní svět, nebo naopak mají děti snahu rozveselovat své zármutkem pohlcené blízké ( Cleveová, 2004, Plachá, 2017 ).

Učitel by v takovém případě měl být schopen poskytnout oporu – tak, aby pozůstalé dítě vědělo, že je tu někdo na koho se může se svými nejistotami a otázkami obrátit. Měl by dokázat vytvořit bezpečný prostor pro kladení otázek, spíše než nabízet řešení vést k nalézání vlastních cest k vyrovnání se se ztrátou. Ošetřen by měl být rovněž návrat žáka do školy, aby bylo eliminováno riziko bolestivých situací a především zabráněno izolaci pozůstalého od okolního světa ( *Balíček informací pro školy*, nadace Winston's Wish, in: Plachá, 2017 ). Prostředí školy jako takové pak může dobře posloužit truchlícímu coby prostor, kde smí ventilovat své emoce a také kde může bez výčitek být opět dítětem, které se na chvíli raduje a žije vlastní život bez pocitů provinění, že se to ve smutku nesluší.

Důležité je uvědomit si , že směry, kterými by měl pedagog působit, vedou dvojitým směrem. Měl by tu být pro truchlící dítě a zároveň i třída spolužáků postiženého žáka potřebuje povzbudit a utěšit, i oni jsou sužováni nejasnostmi a obavami, stojí tváří v tvář otázkám po vlastní smrtelnosti, jsou svazováni strachem z možnosti osobní ztráty a zároveň jsou bezmocní a bezradní v tom, jakým způsobem s postiženým mluvit, jak se k němu chovat. Svou autenticitou učitel rovněž dává najevo, že emoce, které děti pociťují, jsou zcela adekvátní a přirozené ( Franclová, Plachá, 2017 ).

V případě takového zásahu smrti do školy je tedy zapotřebí jasně a pravdivě informovat všechny, kterých se zpráva týká. Formulace by měly být stručné a jasné, nikoli detailní ( Franclová, Plachá, 2017, *Když se stane neštěstí*, příručka pro školy, 2011, Psychosociální intervenční tým ČR ). Děti potřebují znát konkrétní informace, je také dobré zmapovat, jak smrti jako takové rozumí, měly by mít možnost nějakým způsobem se rozloučit v případě úmrtí přímo ve škole. Vždy by měla být s dětmi vedena otevřená

---

<sup>30</sup> V případě agresivního chování a s ním spojených kázeňských přestupků by mělo být postupováno dle platných předpisů školy, ovšem za citlivého porozumění kontextu situace ( *Balíček informací pro školy*, nadace Winston's Wish, in: Plachá, 2017 ). *Dobře ilustrované pocity školáka, jemuž umírá matka, jsou zachyceny v knize Volání netvora (Ness, 2012 )*

diskuse ( Plachá, 2017 ), musí zde být někdo, kdo celou situaci zaštití, někdo, ke komu se bude lze obracet se svými úzkostmi a nejasnostmi ( tuto roli v rámci školy může poskytnout školní psycholog, výchovný poradce či právě empatický pedagog ).

Podarí-li se tuto zátěžovou situaci ve škole dobře uchopit, má obrovskou šanci významně přispět k procesu ozdravení pozůstalého dítěte a zároveň v souvislosti s otázkami po smyslu bytí přispět k prohloubení prožívání života v jeho plnosti a příklonu k nemateriálním hodnotám u všech dětí ( Preissová Krejčí, Špatenková, 2013 ).

#### **4. 4 Příklady svérázného uchopení problematiky smrti v rámci školy**

Na tomto místě uvádím dva způsoby, jakými bylo netradičně uchopeno téma smrti v kontextu školy.

Prvním z nich je projekt učitelky *Jindry Wojtkové* ze ZŠ Jasanová v Brně, který zvítězil v anketě *Gratias Tibi*, oceňující občanskou aktivitu mladých lidí ( Hronová, 2015 ). Mgr. Wojtková se rozhodla prolomit tabu v oblasti smrti a umírání a vytvořila projekt, v jehož rámci děti navštěvují hospic, kde se dle svých možností podílejí na péči o umírající. S návštěvami začínají od konce první třídy a libovolně pokračují až do absolvování druhého stupně ZŠ, někteří se své pomáhající činnosti věnují i nadále.

Jedná se o ryze dobrovolnou činnost, děti jsou doprovázeny učiteli a staršími mentory ( zkušenějšími spolužáky, kteří do hospicu docházejí již několik let ). Skupina čítá zpravidla okolo patnácti dětí, chodí zhruba jednou do měsíce, program si dopředu neplánují. „*S někým jdeme na procházku na zahradu, s někým po chodbě, za někým jdeme, když si to přeje, k lůžku a děti ho třeba jen drží za ruku a povídají si s ním.*“ ( cit. Hronová, 2015 ).

Projekt našel odezvu u dětí i u rodičů, nestalo se, že by takový způsob setkávání se se smrtí některé dítě traumatizoval. Děti chrání skupina, tj. skutečnost, že nejsou samy, Mgr. Wojtková dále dodává, že záleží na nastavení člověka, který skupinu vede, tj. přistupuje-li k celé věci s pozitivním náhledem, děti to od něj přebírají.

Paní učitelka navíc zavedla den po návštěvě tzv. „*pohospicové snídani*“, kdy s dětmi v takřka rodinném kruhu a zázemí rozebírají předešlý den, děti mají možnost se

doptávat, hodnotit nastalé situace, atp. Zdůrazňuje, že důležitým úkolem dospělého doprovodu je zabránit vzniku vazebných vztahů, tak aby děti byly ušetřeny bolesti z možné ztráty.

Při ohlédnutí zpět pak dodává, že řada dětí zpětně přiznala, jakým způsobem změnilo tyto návštěvy jejich uvažování o světě a jeho prožívání, v některých případech se dokonce podařilo rozbít i rodinná tabu.

Vítězství v anketě iniciované nadací Člověk v tísni bylo pak jen potvrzením o správnosti nastoupené cesty.

Druhým případem netradičního spojení školy ( v tomto případě mateřské ) a tématu smrti je lesní mateřská škola *Cestička* ( <https://cesticka.eu> ), jejíž zázemí je přímo za zdí pražských Olšanských hřbitovů. Jednou ze zakladatelek a průvodkyň je *Alžběta Slavík Živá* z organizace *Ke kořenům* ( [kekorenum.cz](http://kekorenum.cz) ), která rovněž iniciovala vznik *Lesů vzpomínek* ( ekologického hřbitova v Praze – Ďáblicích ).

Dětem z této školky za zahradu slouží samotné Olšanské hřbitovy, po kterých se vesele prohánějí. Jsou ovšem vedeny k zachování úcty i slušnosti, nešlapou po hrobech, snaží se nerušit ostatní návštěvníky hřbitova. Jsou zvyklé se svými průvodkyněmi o smrti mluvit, často používají i dětskou literaturu o smrti, školka úzce spolupracuje s mobilním hospicem *Cesta domů*.

Všechny spoluzakladatelky této školky sdílejí názor, že o smrti je dobré a nutné s dětmi hovořit, vyjasňovat odpovědi na otázky, nenechávat je v tom samotné. Děti samy na prostředí hřbitova, kde se denně pohybují, neshledávají nic hrůzného ani strašidelného, mají zde svá oblíbená místa i stromy, hrají zde kupř. šipkovanou jako v klasických školkách. Jsou zvyklé se přirozeně doptávat na informace, které jim chybí.

## ČÁST PRAKTICKÁ

### 5 VÝZKUM „OTEVÍRÁNÍ TÉMATU SMRTI V MATEŘSKÉ ŠKOLE“

#### 5.1 Cíl výzkumu, výzkumné otázky

Cílem je prostřednictvím rozhovorů s učitelkami mateřských škol mapovat jejich zkušenosti s otevíráním a sdílením tématu smrti v prostředí mateřské školy. Mou snahou bylo zjistit okolnosti, při kterých lze v mateřské škole pracovat s tématem smrti, jakým způsobem k problematice přistupují učitelky a jak je vnímají děti.

Byly stanoveny tyto výzkumné otázky ( VO ):

Hlavní výzkumná otázka: *Jaké jsou zkušenosti učitelek s otevíráním a sdílením tématu smrti v prostředí mateřských škol?*

Dílní výzkumné otázky:

VO1 *Jakým způsobem vstupuje téma smrti do mateřských škol?*

VO2 *Jak na setkání se smrtí reagují děti?*

VO3 *Jaké jsou osobní zkušenosti a postoje učitelek se setkáním se s touto problematikou?*

#### 5.2 Volba přístupu a metod

Vzhledem k povaze cíle a výzkumných otázek, byl zvolen kvalitativní přístup. Tato forma výzkumu umožňuje proniknout hlouběji do dané problematiky, je založena na „specifickém vztahu mezi badatelem a účastníkem výzkumu“ ( Švařířek, Šedová a kol., 2007, s. 17 ).

Hlavní výzkumnou metodou byl polostrukturovaný hloubkový rozhovor, který byl doplněn e-mailovou korespondencí. Rozhovory byly pořízeny s učitelkami mateřských škol v průběhu jara až zimy roku 2017.

Data jsou uvedena ve formě vyhodnocení daných rozhovorů.

### **5 . 3 Výzkumný soubor**

Výzkumný soubor je tvořen šesti učitelkami mateřských škol a doplněn o e mailovou korespondenci ( vztahující se k dané problematice ). Všechny dotazované byly seznámeny s faktem, že sdělená data budou využita pro účely bakalářské práce.

Rozhovory:

1. *Veronika H.*
2. *Eliška K.*
3. *Dana T.*
4. *Matylda J.*
5. *Emma B.*
6. *Michaela M.*

Po předchozí dohodě byla jména respondentek pro zachování anonymity změněna.



## 6 VÝZKUMNÁ ZJIŠTĚNÍ

### 6.1 Veronika H. ( 27. 10. 2017 )<sup>31</sup>

praxe v MŠ: 5 let

Rozhovor se Veronikou byl velmi obsáhlý, všestranný a pro mne hluboce inspirativní. Respondentka má mnohé zkušenosti z prostředí mateřské školy i z vlastního osobního života. Setkání se smrtí prožila několik a je zřejmé, že to pro ni byly kromě bolestných okamžiků rovněž i niterně formující zážitky, které udávaly směr do budoucnosti a především budovaly její celkový náhled na svět a život, se vším, co přináší.

Sama dotazovaná přiznává, že konfrontace se smrtí ( především úmrtí jejího otce ) *„bylo to zásadní, co vlastně ovlivní člověka na celý život“* ( cit. )<sup>32</sup>. Na základě vlastních prožitků i pozorování zkušeností z okolí pak dospívá k několika poznatkům. Prvním je, že by smrt neměla být vykazována za hranice našich životů, ale naopak přizvána coby jejich nedílná součást ke společnému sdílení. Do tohoto spoluprožívání by měly být ve všech případech zapojeny i děti, neboť sama z vlastní zkušenosti ví, jak devastující vliv může mít na psychiku dítěte mlčení a nepravdy ohledně smrti ( podrobněji v rozboru výzkumných otázek ). Třetím vyzorovaným závěrem je jev, který popisuje u dětí, které si prožily ztrátu blízké osoby ( nejčastěji úmrtí jednoho z rodičů, ale rovněž i porozvodová traumata ). Jedná se o proměnu, kterou tyto děti podstupují, při níž ztrácejí své bezstarostné dětství a jakoby předčasně dospívají ( Veronika mluví o *„určité nadstavbě zvláštní zodpovědnosti“* ( cit. ) ).

Nejsilněji rezonujícími momenty rozhovoru jsou poté apely, abychom my, dospělí, dětem důvěřovali a promlouvali k nim vždy upřímně a pravdivě, nepodsouvali jim své šablony nazírání skutečnosti i chování, ale především s dětmi o smrti mluvili, aby u nich nemuselo docházet k nabourání pocitu jistoty a bezpečí, nezbytného pro jejich zdravý a vyrovnaný duševní vývoj. Respondentka prokazuje skutečnou víru v děti, v jejich schopnost čistě a bezpředsudečně uvažovat o věcech tohoto světa, v jejich sílu

---

<sup>31</sup>V závorkách uvádím datum pořízení rozhovoru

<sup>32</sup>Míněna vždy citace daného rozhovoru

vyrovnávat se s protivenstvími osudu, pokud jim alespoň trochu usnadníme podmínky a také v jakýsi „šestý smysl“, kterým intuitivně chápou daleko víc, nežli my, velcí. „No, proto já si prostě ale myslím, že pro ty děti existuje ještě nějaká jiná forma, možnost komunikovat a zapomeneme to, nebo ztratíme, já nevím..“ ( cit. )

Respondentčiny zkušenosti lze tedy pro potřeby této práce rozložit do dvou skupin, prvním okruhem je prostředí MŠ a druhým osobní prožitky z rodiny a blízkého okolí dotazované.

### **Veroničiny zkušenosti v kontextu MŠ**

Veronika zmiňuje četné formy, kterými může téma smrti vejít do prostoru školky. Především, že k tomu, aby mohlo být otevřeno, musí být „**aktuální doba**“ ( cit. ), tj. je zapotřebí nějakého vnějšího popudu, který by problematiku smrti zapojil mezi témata v mateřské škole. Mnohdy tak činí samy děti, které se s nějakou formou smrti setkají a potřebují se o svůj zážitek podělit s ostatními.

Poměrně častým způsobem seznámení se se smrtí, je věnování pozornosti **setkání se se smrtí zvířete**. Může se jednat o uhynulý hmyz ( zašlápnutí mravence ), či jiné mrtvé zvíře ( morče ). V takovém případě je nutno dle dotazované s dětmi především mluvit, popisovat, co znamená, že je mravenec mrtvý, zodpovídat dětské otázky, k otázkám vůbec podněcovat. Velmi příhodným způsobem prvního setkání se smrtí byl skon školkového morčete, kdy měly děti možnost pozorovat už první příznaky, že s ním něco není v pořádku a následně doprovodit zvíře až do konce, vypravit mu školkový pohřeb a tak se s ním rozloučit. Ukázalo se, že to děti chápou jako zcela přirozený chod věcí. „...byly vlastně takový vyrovnaný... Já si myslím, že tu pozici toho truchlení a takový tý beznaděje a takovýho toho zhroucení do toho hodně vtiskáváme až my, dospělý.“ ( cit. ). Tento moment se v rozhovoru opakuje ještě v souvislostech s pohřby blízkých, kdy děti působí uvolněně, přirozeně, skutečně rozloučeně a v podstatě šťastně ( bezmála dvouletá neteř dotazované na pohřbu svého otce, dcera s kamarádem ze školky po pohřbu jeho babičky, viz později ).

Učitel má možnost otevřít téma i sám, například v souvislosti se svátkem **Památky zemřelých** ( 2. 11., „Dušičky“ ) a s ním spojené návštěvy hřbitova – běžné pro předchozí církevní MŠ, hůře praktikovatelné v rámci státní školky, kde je dle respondentky tento svátek zastíněn anglosaským Halloweenem, předvečerem svátku všech svatých ( 31. 10., 1. 11. ) a situaci ztěžuje i fakt, že děti zde ještě nezná natolik důvěrně, aby se s jistotou mohla pustit do takového tématu. V minulém zaměstnání s dětmi navštěvovali hřbitov a rozsvěceli svíčky na zapomenutých hrobech, pro děti to byl silný zážitek. Vzpomíná v této souvislosti své babičky, která jí vštípila základní věci, kterak se na hřbitově chovat a které by dle svých slov „*dětem chtěla předat*“.

V souvislosti s pohřby, rozloučením a dětským pojetím byly zmíněny bujaré kary romské komunity, kdy po řádném oplakání zesnulého následuje veselá oslava připomínající, že my ostatní jsme dosud naživu a mrtvého již nic nebolí, coby přirozený, výrazně emocionální způsob loučení a zároveň výraz rodinné pospolitosti, které v naší většinové společnosti popírající smrt citelně chybí.

Smrt se dále vkrádá i do **dětských her** – chlapecké „střílečky“, přehrávání si pohřbů ( často jako způsob zpracovávání zážitku smrti ) či exponování počátku ( zrození ) coby ochrany vůči druhému pólu ( konci, zániku ) v podobě her na porody ( viz dále ).

S přímou zkušeností s **úmrťm blízkého příbuzného** v rámci MŠ se Veronika setkala hned trojím způsobem. S již uvedenou smrtí prarodiče, kdy ve zmiňovaném případě babičky chlapce se děti skrze vzpomínání a možnost rozloučení při pohřbu se situací poměrně dobře sžily, chlapec sám poté ventiloval tento prožitek neustálým malováním pohřbů a křížů. Natolik osvícené rodiče však nemělo jiné děvčátko ze školky, jemuž tajili úmrtí milovaného dědečka a nedovolili jí následně ani jít na pohřeb.

Druhým případem byla smrt dosud nenarozeného sourozence ( jednalo se o samovolný potrat ve vysokém stupni těhotenství ), který našel bouřlivou odezvu u holčiček v podobě již zmíněné hry na porody, dle Veroniky jako reakce na uvědomění si souvislosti mezi začátkem a koncem, jakási snaha utlumit zmar nadějí nového života.

Nejtěžším zážitkem však byla bezpochyby smrt maminky malé Soničky. Děvčátko navštěvovalo předškolní třídu společně s dcerou dotazované. O maminku přišlo v důsledku vážné nemoci krátce po Vánocích, zůstali sami s malým (cca ročním) bratrem a otcem. Situaci ztěžovala okolnost, že otec (cizího původu) se dosud do výchovy dětí vůbec nezapojoval, vše obstarávala zesnulá matka s výraznou pomocí svých rodičů, tj. prarodičů dětí. Po úmrtí se otec snažil všeho ujmout sám, mimo jiné právě pro neshody s tchýní a tchánem, kteří do této chvíle děti v podstatě vychovávali. Snažil se dokonce zabránit, aby se s dětmi nadále stýkali. Svou roli sehrála přirozeně i kulturní bariéra (otec byl bulharské národnosti). S mateřskou školou komunikoval po úmrtí své ženy výhradně prakticky, byl bezradný v péči o děti i při zařizování pozůstalosti, v komunikaci s úřady atp.

Holčička sama působila po nástupu do školky spíše nepřístupným a plachým dojmem, příliš nemluvila, ostatních se stranila. Smrtí matky se toto změnilo, velmi se spřátelila právě s dcerou dotazované, společně unikaly do svých snových, pro okolí nepostižitelných světů, tyto útěky byly však zvnější chápány a posuzovány už jako zlobení...“*...a pak právě s tou naší Šárkou měly potřebu utíkat do takového až extrémně fantazijního světa a o to víc teda, když ta maminka umírala, tak o to víc tu potřebu měla ( ... ) bylo těžký prostě je zastavit , protože ony se navenek opravdu chovaly jako blázni ( ... ) samozřejmě se do toho všichni báli vkročit a byly to už takový hraniční stavy, ono i pak to vypadalo v uvozovkách, že zlobily ( ... ) já si myslím, že pro tu Soničku tam byla ( Šárka ) velkou oporou.“* ( cit. ). Dívčin otec jí ovšem pro toto neadekvátní chování zakázal se s Šárkou kamarádit.

Respondentka hodnotila tyto úniky jako určitou ventilaci emocí, uvolnění a vymanění se z tlaku situace. „...všechny ty... ta zátěž, která z toho plynula, tam vlastně ona mohla být dítětem, volně a dělaly to, co jim bylo, v čem jim bylo dobře.“ ( cit. ) Proto také na vlastní zodpovědnost navzdory otcově vůli dívkám dovoľovala na chvíli se vidět a společně si pohrát.

Následujícího školního roku odešla děvčata již do školy a tudíž nebylo lze sledovat další dívčin vývoj.

Co se týče reakcí okolí, je zde několik výrazných momentů. Pro Soniččiny vrstevníky tato událost nenabývala onoho tragicky definitivního rázu, tudíž jejich

přístup byl do jisté míry nevšimavý ( ačkoliv musíme mít na paměti, že celá situace pro ně byla zcela nepředstavitelná a tudíž nepochopitelná ). Pro děti ve třídě šlo ve valné většině o první setkání se smrtí jako takovou, cítily se nejisté, měly pravděpodobně strach z vlastní konfrontace s podobnou situací, visela nad ní řada otazníků.

Nejistotu zažívala i Veroničina dcera. S kamarádkou o smrti matky nemluvila, vyptávala se však své matky – může-li se se Soničkou o tom bavit, že jí musí být moc smutno. Dotazovaná ji následně přiblížila možné reakce pozůstalé dívky: „...ano, můžeš (míněno zeptat se Soničky), ona může začít Sonička plakat, nebo nechce o tom mluvit...“ ( cit. )

Intenzivně se o věci mluvilo rovněž mezi učitelkami. Nezanedbatelný vliv na celé dění měl ovšem zásadní fakt, že se jednalo o školku církevní. Křesťanský rozměr, poskytující naději posmrtného života a tajemství života věčného, byly pro děti v dané situaci úlevné. Následně se ve školce otevřelo téma, jak se to má tedy s lidskou duší. Respondentka si vypomohla příběhem „*Krtek a žabka*“ ( Miller,2002 ), důležité je dle ní, aby děti měly nějakou představu, která jim poskytne alespoň částečně nějaké ukotvení. „*Alespoň něco tam mají, co je drží a není tam prázdno. Já si nedovedu představit, jak o tom přemýšlejí lidé, kteří tam mají prázdno a neví, co se stane a vlastně maj tu smrt vytěšněnou ze života a bojí se o tom vlastně i jenom promluvit.*“ ( cit. ).

Dotazovaná přiznává, že čeho by se nejvíce obávala v případech, kdy se smrt takto vláme do mateřské školy, je lhaní, lži z milosrdenství, které dětem berou pocit jistoty a bezpečí i důvěru v blízké dospělé. Znovu připomíná nezbytnost dětem odpovídat pravdivě na otázky a především s nimi mluvit – ze své osobní zkušenosti ví, jak důležité to pro dítě je.

Tím se dostáváme k vlastním prožitkům dotazované. „...čemu se nejvíc bráním, je to, že bych se měla děsit...“ ( cit. ) odpověděla na otázku, co si pod smrtí vlastně představuje či čeho se obává.

## Osobní zkušenost se ztrátou

### *Smrt rodiče*

Při vzpomínání na svá setkání se smrtí zmínila Veronika i svou bolestnou zkušenost. V dětském věku přišla o svého tatínka ( a záhy – do týdne i o jeho matku, svou babičku ... ). Z celého období bezprostředně po otcově úmrtí ( včetně pohřbu ) si pamatuje jen útržky, jejichž významu příliš nerozuměla. Zdrčená matka jí nebyla v této situaci schopna podat vysvětlení ani pomoci. Respondentka přiznává, že velmi trpěla, že si o tom **nemůže s nikým popovídat**. Popisuje své obrovské rozčarování, že „*i na zlomenou nohu se dá umřít*“ ( cit. ). Teprve po nějakém čase jí kamarádka vnukla určitou *představu*, která podávala nějaké – ač velmi vratké a neuspokojivé – vysvětlení, a to větou „*Třeba by mu tady bylo špatně...*“. Něco takového přirozeně vyvolalo bouři pocitů viny ( jak moc asi musejí se sestrou zlobit, když už tu s nimi táta nechce být., možné příčiny své viny vypátrala i v událostech několik let starých, atp. ). ovoří o svém následujícím dětském strachu z opuštění, z nejistoty, že i po tak drastické události život pokračuje... „*mně když umřel taťka, tak jsem neměla jistotu, že vlastně všechno poběží dál ( ... ) ... to dítě potřebuje jistotu, že ten život jde dál a že furt u nich někdo stojí a že nebude opuštěný.*“ ( cit. ). Považuje za „*zločin na dětech*“, že jim nejsou věci objasňovány a popravdě vykládány.

### *Vážné onemocnění sestry*

Podobné pocity prožívala ještě u své těžce nemocné sestry, která se rovněž několikrát ocitla na samotné hranici přežití. Velmi zvláštní reakci měl v souvislosti s ní Veroničin syn, který byl ve svých necelých třech letech přítomen záchvatu křečí a příjezdu rychlé záchranné služby a po čase, při následném odjezdu sestry na dialýzu do nemocnice, si lehl, odmítal jíst a pít, dokud se teta nevrátila ( cca osm hodin ! ). Poté se slovy „*Teta je tady!*“ ( cit. ) vstal a šel si hrát...

## Shrnutí

Dotazovaná uvádí, že ač všechny tyto životní zkušenosti pro ni byly velice bolestivé a těžké, staly se rovněž obrovským posunem ve vývoji a tím, co v posledku určovalo všechny její budoucí životní kroky.

Celkový apel je pak nasměrován na nutnost dětem podávat vysvětlení, poskytovat neklamavé informace a dodávat naději. V tomto duchu by i doporučovala případnou osvětu mezi rodiči a vůbec lidmi, kteří mají malé děti nějakým způsobem na starost.

### 6. 2 Eliška K. ( 16. 2. 2018 )

praxe v MŠ: 4 roky

Rozhovor s Eliškou byl do jisté míry dán tím, že respondentka pracuje v lesní mateřské škole. Specifika této alternativy spočívají samozřejmě ve větším sepětí s přírodou, zároveň je však třeba přihlédnout i k faktu, že soukromá školka je již sama o sobě určitým způsobem výběrová, ve smyslu, že rodiče dětí aktivně uvažují a rozhodují o výchově a vzdělávání svých dětí, což s sebou přináší rovněž předpoklad, že se sami na výchově výrazně podílejí.

Je patrné, že svou skupinu dobře zná a dokáže odhadovat i reakce dětí v případě nestandardních situací. Během své profesní dráhy nebyla dosud konfrontována s tragickou zkušeností úmrtí blízkého člena rodiny dítěte, problematika smrti je však přiměřeně a v závislosti na aktuálních okolnostech s dětmi otevírána. Shoduje se s ostatními respondentkami, že téma není vhodné vnášet do školky násilně, bez souvislosti se současným děním. Uvědomuje si však důležitost potřeby o tabuizovaných tématech dnešní doby s dětmi mluvit. *„Tak určitě to má cenu ( mluvit s dětmi o smrti ), hlavně ve chvíli, **kdy je to aktuální**, třeba když najdem mrtvolku, nebo třeba konkrétně někdo někomu umře...“*

K tématu smrti přistupuje věcně, vlivem své osobní zkušenosti s blízkostí možnosti vlastního skonu, ji nepovažuje za nijak děsivou.

## Způsoby setkávání se se smrtí v lesní školce ( Elištiny zkušenosti )

Pobyt dětí po většinu dne ve venkovním prostředí nabízí přirozeně řadu příležitostí, kdy je možné setkat se se smrtí. Tato skutečnost je velmi přínosná pro preventivní seznamování dětí s touto problematikou, nenabírá tolika děsivých podob a vzhledem k menší citové zainteresovanosti dětí není natolik emočně náročná. Tím, že se se smrtí nestřetávají ve vypjatých situacích, přistupují k ní jako ke kterékoli jiné informaci, ( zkoumají ji, zabývají se jí jen chvíli, atp. ).

**Nalézání uhynulých zvířat**, kostí či jiných pozůstatků je tedy nejčastějším a nejjednodušším způsobem pro vnesení tématu smrti do MŠ. V souvislosti s tím se ukazuje, že v těchto případech děti zajímá více fyzický či biologický aspekt. „*Spíš řešej, co bude s tou tělesnou schránkou, ( ... ), tam se to promíchá s tou biologií, jak to kdo zbaští..., jak se to rozloží..*“ ( cit. )

Podaří-li se téma šikovně uchopit, lze je dát následně do souvislosti s cykličností dějů v přírodě a s koloběhem života. „*...my to nakonec dovedeme k tomu, že z toho nakonec něco vyrostě, ( ... ), že je tam jakoby ten cyklus.*“ ( cit. ). Vhodným ilustrátorem takových procesů je například kompostování, děti mají své zeleninové a bylinkové záhonky, o které se společně starají a pro tyto zahradnické účely si vybudovaly i vlastní kompost.

Neděje se zde ani agrese vůči zvířatům, jako v některých jiných školkách ( zašlapávání hmyzu, někdy z paniky a strachu či ze zvláštní fascinace tím, že se něco před chvílí pohybovalo, žilo a po mém zásahu je to mrtvé ).

Podobně snadno se vynořuje i otázka smrti člověka při míjení křížů a Božích muk. „*Když jdeš kolem křížku, s nima, že jo, tak se ptají, proč tam ( Kristus ) jako visí a proč mu to udělali, takže takhle se spíš často dostaneme k tématu smrti.*“ ( cit. ). Zároveň problematika pravidelně vystupuje ve spojení s **velikonočním příběhem**. „*...každopádně každoročně to chtějí řešit o velikonocích.*“ ( cit. )

Zde nastává chvíle pro možné teoretické **úvahy o lidské duši**. Děti si vytvářejí či ( častěji ) přejímají z rodiny různé verze posmrtného života. „*No, tak některý přinášejí z domova takový ty teorie o tom, že jo, no, do nebička, a někdo neví, řekne, že*



neví.“ ( cit. ). Respondentka se snaží nabízet různá řešení a možnosti, vždy však zdůrazňuje, že každý by si měl najít sám, v čem se cítí nejlépe. „*Tak já jim říkám, jaký jsou asi základní alternativy v tomhle tom, v co ty lidi tak věřej, říkám jim, že si mají najít to, co ...to, co je jim blízký, jak to spíš cejtěj voni, nebo jak si to představujou.*“ ( cit. )

V případě **úmrtí nějakého člena rodiny** ( zde šlo vždy o babičku ), nebylo dosud nutné téma příliš rozebírat. V souvislosti se zmiňovanou *výběrovostí* lesní školky ( tj. děti sem dávají rodiče určitého zaměření ), se ukazuje, že děti událost probírají právě s rodiči a do školky tak přicházejí s již zpracovanou zkušeností. „*...zatím mrtvý...asi dvě babičky a tam si myslím, že to měly ty děti hodně vyřešený z rodiny, takže ani neměly potřebu to nějak řešit.*“ ( cit. )

Tak jako v jiných školkách, i zde využívá dotazovaná svátku **Památky zemřelých**, aby dětem téma smrti přiblížila. Společně navštěvují hřbitov, vyrábí ozdoby a kontemplativní atmosféry využívají k povídání o svých setkáních se smrtí a ke vzpomínání na zemřelé. „*Každoročně chodíme na hřbitov s dětma opečovat nějakou opuštěnej hrob, zazpívat písničku a nazdobit něčím vyrobeným...povídáme si spíš jako kdo už se s tím setkal, kdo má ... komu kdo umřel, ať už zvířátko nebo... nebo někdo z rodiny, tak všichni vzpomínaj.*“ ( cit. ). Snad v souvislosti s lokací školky na venkově se zdá, že je zde tento trend návštěv hřbitovů dětmi i učitelkami přijímán jako něco zcela přirozeného až běžného ( zároveň nikoli méně podstatného ), patřícího k životu a plně zapadajícího do řádu světa.

### **Osobní pohled na problematiku smrti v MŠ, návrhy řešení**

Jak bylo řečeno, respondentka nebyla v rámci mateřské školy dosud nucena vyrovnávat se s krizovou situací typu ztráty rodiče či sourozence některého z dětí. Úvahy na toto téma jsou tudíž čistě hypotetické.

Vkládá obrovskou důvěru v komunitní styl fungování školky, kdy se domnívá, že v případě něčeho takového by se společenství spíše semklo a bylo si vzájemnou oporou. Zdůrazňuje, že děti jsou k sobě poměrně empatické a navíc jsou ke společné účtě, spolupráci a pomoci vedeny často právě z rodiny.

Přesto přiznává, že by měla v přímé konfrontaci s člověkem / dítětem, které prožívá ztrátu, obavy z **volby správných slov** a vyjádření soustrasti. „...nejvíc asi ( by se bála ) *prvotní konfrontace s člověkem, který prožívá ztrátu. Já nejsem typ člověka, co... co moc sděluje emoce, je pro mě hodně těžký v takhle vypjatých chvílích najít správná slova.*“ ( cit. )

Přestože v lesní školce není příliš možností, jak zapojovat literaturu do denních činností, Eliška uvádí, že by v tak aktuálním případě některé z dětských knih o smrti přizvala na pomoc. Konkrétně se jí líbila kniha *Návštěva malé smrti* ( Crowther, 2013 ).

### **Životní náhled**

Obrovský vliv na Eliščino vnímání a přijímání smrti a smrtelnosti měla její osobní zkušenost se střetnutím se s vlastní konečností. Dotazovaná si prošla prožitkem klinické smrti, stála tedy na samé hranici mezi životem a smrtí. Lze říci, že ji tato skutečnost formovala a měla značný dopad na posuzování budoucích událostí, volbu životních priorit a hodnot. Nazíráno touto optikou, neshledává na smrti nic děsivého, či nepříjemného. „*Jednou jsem byla blízko smrti a měla jsem pocit takového uvolnění, splynutí s univerzem, všeobjímající pozitivní energii ( lásku, chceš-li ), dál jsem se nedostala...*“ ( cit. )

Věří, že smrt je začátkem něčeho nového, jakýmsi přechodem do jiné dimenze. „*Určitě po smrti něco nového začíná, ať už je to pokračování v podobě reinkarnace či něco jiného.*“ ( cit. ). Příčinou respondentčinych obav ze smrti je však pochopitelný strach ze smrti jejích blízkých.

### **6. 3 Dana T. ( 23. 11. 2017 )**

praxe v MŠ: 18 let

Linií rozhovoru s Danou byla především její přímá zkušenost s úmrtím blízkého člena rodiny dítěte v MŠ. Ukazuje se, nakolik je taková událost zdrcující nejen pro úzký okruh rodiny, ale i pro širší okolí - pro prostředí školky i vesnickou komunitu. Zároveň je

však patrné, že dosud nevymizela mezi lidmi solidarita a empatie, které podobná situace dokáže vyvolat.

### **Méně traumatizující setkání se smrtí**

Ve školce se tématu smrti nevyhýbají, ale podobně jako u předešlých kolegyň je otevírají za **aktuálních okolností**. Tradičně je tomu tak v souvislosti s Památkou zemřelých, dále pak při smrti domácího mazlíčka.

Jak bylo již zmíněno, děti se se smrtí seznamují skrze **Památku zesnulých**. Dana uvádí, že se každoročně snaží připomínku tohoto svátku zařadit. Společně chodí na hřbitov a povídají si, kdo dětem v rodině zemřel. Děti se podílejí s maminkami na výrobě věnců a jiných dekorací na hroby. Ve školce v rámci výtvarné činnosti „vyráběli ze skleničky „dušičkové lucerničky“, které jsme si pak zapálili a chvílkou ticha mysleli na ty, kteří už s námi nemohou být“ ( cit. ). Dle dotazované se tím u dětí buduje či prohlubuje úcta k rodině a přátelství. „Snažím se je vést, aby si vážily rodiny a kamarádů“. ( cit. )

Děti spontánně vyprávějí i o **úmrtích svých domácích mazlíčků** ( rybka, křeček, pejsek ). Ve většině případů měly možnost rozloučit se s nimi - „Prý mu udělaly někde v lese nebo na zahradě hrobeček, kde odpočívá.“ ( cit. ).

Oba tyto způsoby, ač individuálně mohou působit bolestně, jsou pro děti přirozeným způsobem, jak si mohou smrt či smrtelnost přiblížit. V životě však nastávají i chvíle, kdy je nutno se se smrtí utkat tváří v tvář, děti nevyjímaje.

### **Úmrtí v rodině dítěte**

Takovým případem je i příběh šestiletého Péti, který navštěvoval předškolní třídu venkovské školky, ve které Dana působila. Po vážné nemoci mu zemřela matka. Tato událost otřásla celým společenstvím.

Hoch byl více citlivý, o svém zármutku hovořil zřídka. Na vycházce cestou kolem nemocnice, kam maminku chodil navštěvovat, však svému kamarádovi sdělil „že tam chodil za maminkou, ale že už odešla do nebe za andělíčky a teď už s nimi doma není,

*ale dívá se na něj z nebe“ ( cit. ). Stávalo se, že někdy plakal a toužil po tom, aby se vrátila. „Říkal, že se mu moc po mamince stýská, brečel, že ji chce zpátky, i když ví, že to nejde.“ ( cit. ). Přestože byl z věřící rodiny, na pohřbu nebyl. Pouze mu sdělili, že maminka odešla do nebe.*

Chlapcův otec se zhroutil, nezvládal péči o tři děti a domácnost, byl pohlcen žalem. Na nějaký čas se dětí ujala babička a teta. Otec odmítal pomoc psychologa, **na jeho žádost se toto téma neotevíralo** příliš ani ve školce. Po několika letech si našel novou družku, která se ujala i jeho dětí. *„Z doslechu jen vím, že je o děti dobře postaráno, nová paní je rodinného typu.“ ( cit. )*

Dana přiznává, že tato událost byla pro všechny zdrcující. Cítila bolest, smutek a obrovskou lítost nad osiřelými dětmi. Z piety se s kolegyněmi dohodly, že daný rok nebudou pořádat tradiční besídku ke Dni matek.

Přesto, že si otec nepřál, aby se o neštěstí ve školce mluvilo, téma někdy prosakovalo samo. Když se chlapec zmínil o mamince cestou kolem nemocnice ( viz výše ), navázala dotazovaná s ostatními dětmi. *„Povídali jsme si o emocích, jak je to smutné. (...) Všechny děti ale měly tatínka i maminku, nedovedly si představit, jaké by to bez nich bylo.“ ( cit. ).*

Také vztah učitelek k hochovi se změnil, přestože před ním nechtěly dávat najevo svou bezmocnost a lítost. *„Často jsme ho pomačkaly, věnovaly jsme mu daleko více pozornosti , povídaly si s ním, zda se nechce s něčím svěřit.“ ( cit. )*

Respondentka uvádí, že se jednalo o vesnickou školku, společenství lidí ve vsi se tudíž dobře znalo, velká část navíc byla římsko-katolického vyznání. Událost všemi velmi otřásla, zároveň však vyburcovala k solidaritě s postiženou rodinou. *„Na vesnici se lidé semkli a chodili rodině pomáhat. ( ... ) Několik maminek nabídlo materiální i finanční pomoc.“ ( cit. ).* Další podporu čerpali pozůstalí z víry a křesťanského společenství.

## **Osobní pohled na problematiku smrti v MŠ, návrhy řešení**

Neboť šlo o první setkání tohoto druhu v MŠ, jednala Dana dle svých slov pocitově. Hovoří o bolesti, smutku, obrovské lítosti i pocitech beznaděje. Zároveň však podotýká, že ji tato událost dovedla k pochopení, „že zrození i smrt patří neodmyslitelně k životu“ ( cit. ).

V tomto duchu by chtěla do budoucna pracovat v případných obdobných situacích i s dětmi ve školce. Upozorňuje, že by přirozeně záleželo na konkrétní situaci, nicméně uvádí, že by pravděpodobně využila nějaké stávající dětské literatury o smrti, nechala by téma dětmi zažít, volně vyjádřit. Pro hlubší porozumění by volila analogii s přírodou ( cykličnost, květiny, stromy, ptáci a ostatní zvířata ), při přenesení na lidi by pak otevřela s dětmi na toto téma diskusi. „*Určitě bych moje názory dětem nevnucovala, ale tohle filozofování bych nechala s otevřeným koncem. Tím bych dala prostor i na odpovědi dětem z rodiny.*“ ( cit. ).

Zajímavý je rovněž její návrh ukázat dětem symbol jin – jang, doplněný o možnost výtvarně se vyjádřit pomocí barev, „*jaké barvy patří k životu, jaké ke smrti*“ ( cit. ). Dále by zařadila i pohádky a skrze ně prožívání emocí smutku a radosti, volila by více kreativních prostředků nežli pouze slova.

### **Shrnutí**

Na zmiňovaném případě přímé zkušenosti s úmrtím v rámci mateřské školy se ukazuje, jakým způsobem smrt zasahuje do životů všech zúčastněných, že postihuje nikoli pouze nejbližší rodinu, ale výrazně ovlivňuje i postoje a jednání širšího okolí. Kromě bolestného prožívání v sobě nese též impuls k proměně vlastního smýšlení, podněcuje k solidaritě a vzájemné pomoci mezi lidmi.

## 6. 4 Matylda J. ( 17. 12. 2017 )

praxe v MŠ: 5 let

Rovněž tento rozhovor byl určován především dvojnásobnou přímou zkušeností s úmrtím jednoho z rodičů dítěte navštěvujícího mateřskou školu. Dobře ilustruje pocity učitelky při konfrontaci s takovou krizovou situací a zároveň vykresluje i možné reakce dětí na tuto zátěž.

Dále je připomínána opět **Památka zemřelých** coby vhodný impuls pro uvedení do tématu smrti, zapaluje se svíčka v ranním kruhu, kdy se děti přirozeně ztiší a následně je vysvětlena podstata tohoto svátku. Smrt ovšem není probírána příliš intenzivně, spíše ve formě zmínky o významu svátku, případně děti vzpomínají, že jim zemřelo zvířátko atp. Respondentka také nastiňuje tuto problematiku v souvislosti s **vánočními zvyky** – např. proč se nevstává od štědrovečerní večeře.

Jako ostatní tázané souhlasí s nenásilným otevíráním tématu, dětskou literaturu o smrti zná, avšak zatím ji nevyužila. O smrti se s dětmi baví přirozeně, reaguje empaticky **ve chvílích, které to vyžadují**. Pokud dítě chce mluvit, potom spolu téma rozebírají, mnohdy dětem však stačí své prožitky pouze sdělit. *„Někdy ale dítě jen přichází oznámit a dál nic rozebírat nechce.“* ( cit. )

Uvítala by ovšem širší osvětu, neboť se profesně necítí býti dostatečně připravena čelit takovým situacím. Přesto vahou svých zkušeností nepostrádá víru, že by se jí i další podobný prožitek podařilo zpracovat. *„Ale zase vzhledem k tomu, že jsem si to už zažila, tak vím, že bych si sice asi zase poplakala, možná sama, možná s dětmi, ale ta zkušenost.. z ní... ta je to, co mi dává naději, že bysme to zase zvládli.“* ( cit. )

### Zkušenost první ( Monička a Vojtík )

V prvním případě se jednalo o sourozence, dívku a chlapce, kterým krátce před Vánoce v důsledku vážné nemoci zemřela maminka. Podobně jako v rozhovoru s Danou, i zde se vesnice tímto zážitkem spojila. *„Jsme malá školka na malé vesnici, lidé se tam skoro všichni znají a tak to bolelo tak nějak každého“* ( cit. ). Ve vzduchu navíc visela otázka po dalším osudu sourozenců.

Děti pocházely z nepříliš utěšených poměrů, skolem matky se jejich situace ještě zhoršila. Otec nebyl schopen se o ně starat, chvíli vyrůstaly v podstatě na ulici, poté se jich ujala teta.

Starší děvčátko dle dotazované bylo velmi smutné, často si jí sedalo na klín a tiše se dívalo. Respondentka jí věnovala deníček, do kterého si mohla kdykoli něco napsat či namalovat a dívka byla ubezpečena, že za ní může kdykoliv přijít. Obojí se ukázalo jako pro děvče prospěšné.

Naopak mladší bratr ztrátu maminky dle dotazované „*viditelně neprožíval, neplakal, neptal se, choval se jako vždycky*“ ( cit. ), zároveň jí však připadal jako „*očarován nějakým kouzlem, přišel do školky a řekl: „mně umřela máma, nó“ a ten tón byl tak strašně prázdný a cizí, až mě zamrazilo*“ ( cit. ). Zde dle mého názoru respondentka možná nesprávně přisuzovala chlapci nedostatek emocí či spíše očekávala jiný způsob truchlení, ani jedno ovšem nedokazuje, že by hoch matku ve skutečnosti neoplakával ( jak jsme uvedli v teoretické části, způsoby vyrovnávání se dítěte se ztrátou mohou nabývat řady rozličných forem).

V souvislosti s **reakcemi ostatních dětí** ve školce je respondentka toho názoru, že by se dětem nemělo nic tajit, naopak mělo by se jim vše ( přiměřeným způsobem ) vysvětlovat. Uvádí, že děti byly smutné ( byla to ona, kdo jim bolestnou zprávu oznamoval ), nicméně naprojevovaly známky nějaké paniky či zvýšeného strachu např. o své vlastní rodiče. Informaci si „*zpracovaly tak nějak samy ( ... ) prožily si smutek a braly to na vědomí.*“ ( cit. ). Zkušenost však některé vedla k větší ohleduplnosti vůči spolužákům. „*Vždycky když se pak mluvilo o maminkách, někdo dodal babičky, protože Monička a Vojtík nemají maminky.*“ ( cit. )

### **Zkušenost druhá ( Jiřík a Adámek )**

Podruhé šlo o dva malé bratry, kteří rovněž přišli o maminku. Zemřela náhle ve velmi mladém věku. Otec s rodinou nežil, o chlapce však jevil zájem. Starší hoch nastoupil do MŠ dva měsíce po matčině smrti, mladší po roce. S adaptací neměli výraznější potíže, příliš nekomunikovali, do her a činností se však zapojovali, ze začátku

se potýkali s pomočováním, starší chlapec se cítil nejistý při odpočinku, proto bylo dohodnuto s babičkou, že si ho bude vyzvedávat po obědě.

Ztráta matky se u chlapců navenek dle dotazované příliš neprojevovala, vyplouvala spíše v nepatrných zmínkách a náznacích. Jak již bylo řečeno, s adaptací na MŠ nenastaly žádné výraznější komplikace. Starší Jiřík ve školce neplakal, dle slov dotazované komunikoval více s dětmi nežli s ní, pro pomoc či pohlázení chodil velmi zřídkka. *„Vlastně bych řekla, že mě nijak nevyhledával.“* ( cit. ).

Matylda vzpomíná tři momenty, které upomínaly na chlapcovu matku. Při ukládání k odpolednímu odpočinku ve školce se zdál být Jiřík nesvůj, zdálo se, že má strach. Paní učitelka ( Matylda ) se ho snažila ukonejšit, vysvětlovala mu, co se bude dít. *„...ted' si odpočine, že si přečteme pohádku, a potom že si pro něho přijde... „Maminka?“ zeptal se Jiřík.“* ( cit. ). Odpověď, že jej vyzvedne babička, vzal jako fakt, víc se hoch neptal.

Jiřík se ve školce snažil aktivně zapojovat do her a společných činností, při jednom z ranních kruhů, kdy si děti vyprávěly o rodičích, děti často mluvily o svých maminkách. *„Jiřík také začal větu: „Moje maminka...“, pak následovalo větší ticho a po chvíli ticha Jiřík začal znovu: „Moje babička...“ “* ( cit. )

Jako třetí náznak vzpomínky na maminku udává respondentka, že jí při převlékání točil culíkem na hlavě. Připadalo jí, že tak pravděpodobně činil i své mamince.

Babička hochu dotazované zmiňovala, že *„pro něj však bylo velmi těžké chodit kolem dveří bytu, kde s maminkou bydleli. ( ... ) Trvalo asi rok, ( ... ) kolem dveří začal chodit automaticky a bez většího povšimnutí, stesku nebo vzpomínce na maminku.“* ( cit. )

V kresbách rodiny maloval chlapec babičku, otce a malého bratra.

Mladší bratr Adámek byl ještě batoletem, když matka zemřela. Ve školce se o ní vůbec nezmiňoval. Podobně jako jeho starší sourozenec, nevyhledával příliš paní učitelku, nebyl „mazlíčí typ“. Při nějakém příkoří se raději schoval a poplakal si sám. Dle Matyldy je spíše stydlivý, do školky ale chodí rád a nejsou s ním žádné potíže.



## Osobní pohled

Dotazovaná přiznává, že měla z nástupu chlapců ( respektive staršího Jiříka ) do MŠ velký **strach**. Nevěděla „*jak s ním budu jednat, co mu budu říkat, až se mi ve školce rozpláče, co mu řeknu, když se zeptá na maminku.*“ ( cit. ). Uvádí, že ji okolnosti tohoto úmrtí lidsky velmi zasáhly, bylo jí nesmírně líto osiřelých dětí ( sama je rovněž matkou dvou synů ) i samotné zemřelé, neboť byla ještě velmi mladá.

Z pozorování bratrů ve školce nabyla respondentka dojmu, že se se smrtí matky vyrovnali relativně snadno. Oba „*působí klidně a šťastně a na maminku se neptají.*“ ( cit. ). Uvádí, že maminka pro ně „*jakoby přestala úplně existovat*“ ( cit. ). Částečně tento jev připisuje malému věku dětí, které dovedou „*mávnout tím proutkem zapomnění ( ... ) na svou ochranu*“ ( cit. ). Zároveň si však uvědomuje, že jde pouze o její citění, které nemusí odpovídat skutečnému prožívání obou sourozenců. „*Je to ale pouze můj pocit a ještě zkreslený těmi mými syny, jako že bych třeba pro ně také najednou nebyla...*“ ( cit. ).

Zároveň byla ze začátku mírně překvapená faktem, že ani jeden z chlapců ( oproti jiným dětem ) neměl potřebu pohlázení či obejmutí. Jak však sama s časovým odstupem od těchto událostí dodává, „*tyhle zkušenosti přichází s věkem...Asi nejdůležitější je poslouchat to dítě ( ... ) a být tu pro něj. Nabídnout mu náruč a nebejt nějak vykolejená z toho, že třeba některý děti o to nestojí...*“ ( cit. )

Největší obavy při konfrontaci s tak zátěžovou situací v prostředí školky má ze svých vlastních citů. Je si vědoma vlastní zranitelnosti, stejně jako vlivu, který na děti ve školce má. Uvádí, že by kupř. svým pláčem mohla děti, které třeba o smrti vůbec dosud neměly potřebu uvažovat, podnítit k přemýšlení o tom a není si jistá, zda by to tímto způsobem bylo vhodné.

## Vlastní postoj ke smrti

Matylda si představuje smrt jako absolutní prázdnotu. „*Nejvíc mě na ní děsí to NIKDY...*“ ( cit. ). Nenalézá pro to přiměřené vysvětlení, strach ze smrti ji provázal už jako dítě, přestože nebyla zasažena nějakou zásadní bolestnou ztrátou. „*Nejhorší pro*

*mě byla ta představa toho NIKDY, nikdy už nebudu žít, nikdy, nikdy, nikdy a jak jsem si to pořád opakovala, tak mi pak jako přišlo, že to slovo dosáhlo takový hloubky...skoro jako až takový nekonečnosti...to se ani popsat nedá...” ( cit. )*

## **Shrnutí**

Z rozhovoru je patrné, jaká možná úskalí přináší téma smrti do mateřské školy a jak náročné je pro učitele takovou situaci zvládnout. Musí se vyrovnat s truchlícím dítětem, jeho možnými změnami chování, zvolit vhodnou strategii, jak se k němu chovat, je nutno rovněž pracovat s celou skupinou a v neposlední řadě zpracovat i své vlastní emoce a obavy.

x x x

Poslední dva rozhovory se mírně vymykají, dotazované se nestřetly s tématem smrti na půdě mateřské školy, nýbrž obě byly nuceny se poprat s trýznivou životní situací v podobě úmrtí životního partnera. Zaměřuji se na to, jak je tato zkušenost poznamenala lidsky i profesně.

## **6. 5 Ema B. ( 16. 2. 2018 )**

praxe v MŠ: 2 roky

Ema pracovala v mateřské škole zatím jen krátce a téma smrti se tam po onu dobu příliš neobjevovalo. V jejím životě je však přítomné. Proto – na základě vlastních zkušeností, souhlasí s tvrzením, že o smrti je třeba mluvit a to i s dětmi. Shoduje se s ostatními respondentkami, že je třeba problematiku zasadit do **příhodného kontextu** ( zmiňuje kupř. nalezení mrtvého ptáčka ), „...*aby to vyplynulo ze situace*“ ( cit. ) a zdůrazňuje, že důležité je říkat pravdu, situaci je dobré označit a pojmenovat a zároveň přiznat dětem, „*že jako člověk neví, jak to je*“ ( cit. ) a dotazovat se přímo jich, jaký mají na věc názor. Co by se však nemělo zastírat, je nezvratnost.

*„Zase je pravda, že když zemře někdo, tak jakoby žije v tobě ( ... ), ale fyzicky že už víc nevstane a nevrátí se.“ ( cit. )*

Za ideální možnost upozornit děti na existenci smrti považuje, stejně jako většina tázaných, **Památku zemřelých**. Zvažuje i zařazení některých dětských knih o smrti do činností v MŠ, řadu z nich četla spolu se svou dcerou, nejvíce ji zaujala *Návštěva malé smrti* ( Crowther, 2013 ) a *Anna a Anička* ( Špinková, 2015 ). Emině dceři se líbila kniha *Myši patří do nebe* ( Procházková, 2017 ), dokonce je to údajně jedna z jejích nejoblíbenějších knížek a Ema soudí, že Terezce pomáhala vyrovnávat se s náročnými situacemi v jejím životě.

### **Osobní zkušenost ( smrt životního partnera )**

Smrt vstoupila do Emina a Terezčina života tragickým způsobem. Emin partner zemřel, když byla s Terezkou ve druhém měsíci těhotenství.

Emu provázel kromě smutku též pocit osamění a izolace od ostatních lidí. *„Lidi se o tom se mnou **báli mluvit** ( ... ), nemluvili o tom se mnou a já jsem strašně chtěla, aby o tom se mnou mluvili...“ ( cit. ).* Dle jejího názoru je to velmi důležité, u dospělých i u dětí.

Přestože byla pohlcena zármutkem, snažila se své dcerce vše od malička vysvětlovat. *„Já jsem s ní ( o tom ) vlastně nejvíc mluvila v tom těhotenství, protože já jsem byla hodně jakoby negativní a hodně smutná a hodně ve stresu a tak..tak jsem se snažila hodně zklidňovat ( ... ) a mluvit na to miminko, že se ten smutek netýká jí, že se týká mě..nebo on se týkal i jí, že jo, ale jakoby spíš o tom mluvit, jak to cítím a proč to tak cítím.“ ( cit. )*

Tím, že se Terezka narodila až po smrti svého otce, brala tento fakt do jisté míry jako přirozenost, *„jako mi připadalo, že to pro ní není vůbec složitý“ ( cit. ).* Nicméně Ema přiznává, že postupem času tuto danost začíná děvče chápat jako handicap, většinou při setkáních s vrstevníky. *„Stalo se, že přišla hodně smutná, jednou ze školky a jednou ze školy, že se o tom bavily a že je jí líto, že nemá tatínka. ( ... ) Pak jedno období říkala, že půjdeme do obchodu a koupíme si nového tatínka...“ ( cit. ).* Dotazovaná míní, že někdy otce hledá, necítí-li se jistá ve svém vztahu k ní, coby matce.

*„Jednou měla takovej smutek a říkala, že jí to mrzí, že umřel tatínek, ale myslím si, že to bylo, že ona spíš se necítila se mnou v pohodě“ ( cit. )*

Respondentka uvádí, že spolu navštěvují pravidelně hřbitov, mají společný vzpomínkový rituál, snaží se o Terezčině otci hodně mluvit a připomínat si jej. *„My to máme tak, že je pořád vlastně součástí jakoby naší rodiny a že je pořád s náma a že to může být i ve formě ochranné duše ( ... ) ale musí vědět, že v týchle fázi, že jako nepřijde a nevrátí se domů“ ( cit. )*

Když Emina dcera končila předškolní docházku, zachvátil ji strach ze smrti – své, i svých blízkých. *„Měla období, kdy se bála, že umřu já a že umře ona ( ... ) taková panika, jako že se bála, že to skončí.“ ( cit. ).* Strach ze smrti provázel též Emينو dětství. *„Mě vždycky jako dítě děsila ta nicota, jako že něco cítím a najednou nebude nic.“ ( cit. ).* I zde pak zmiňuje, jak postrádala, že o tom s ní nikdo nemluvil. Jedno období u ní úzkost ze smrti dokonce nabrala takové síly, že se bála uléhat ke spánku, ze strachu, že se už nikdy neprobudí.

Poté, co se se smrtí střetla, už v ní však nevzbouzí tolik děsivé pocity. *„Když jsem se s ní setkala a snažila se smrt pochopit ( ... ), už se jí tolik nebojím“.* Dokonce v ní začíná vidět záblesky určité naděje. *„Konec něčeho přece může znamenat začátek něčeho jiného. Někdy si říkám, že díky smrti se konečně dozvím, jak to všechno je.“*

### **Návrhy řešení problematiky smrti v rámci MŠ**

K eventualitě, že by byla v rámci mateřské školy konfrontována s úmrtím blízkého člena rodiny dítěte, se staví s velkým respektem. Přiznává, že je to velmi citlivé a rovněž velmi osobní téma. *„Snažila bych se to říct tak, aby zrovna to pasovalo na konkrétní dítě..a že to je právě to těžký...to udělat tak, aby to nebolelo to dítě ještě víc, ale zároveň se o tom mluvit musí, že to je strašně důležitý pro ty děti o tom mluvit.“ ( cit. ).* Dodává ovšem, že je také zapotřebí respektovat, dá-li člověk či dítě najevo, že si o tom dále mluvit nepřeje.

Dle respondentčina názoru je velmi obtížné odhadnout v osobní intervenci správnou míru, na druhou stranu to, co ji pudí problematiku otevírat, je obava, že by

toto téma uzamčené v dětské hlavě mohlo napáchat nedozírné škody. „*Já si ale myslím, že si s tím ty děti těžko poradí samy. ( ... ) Když se o tom nemluví, že vůbec nevíš, co se jim odehrává v té hlavě...*“ ( cit. ). Za největší impuls považuje, zeptá-li se dítě samo. Nejistá by si byla ovšem v situaci, kdyby si to, aby se o smrti s dítětem mluvilo, nepřáli rodiče. Obavy při tak traumatickém setkání se smrtí, jakým je úmrtí člena rodiny dítěte, by měla „*asi že nenajdu ta správná slova pro toho dotyčného. Že budu mluvit víc či v nepravou dobu, nebo zase mlčet. Že nepoznám zkrátka tu pravou chvíli, kdy to otevřít.*“ ( cit. )

## Shrnutí

Na Emině životním příběhu se ukazuje, nakolik ztráta blízkého mění život těm, kteří tu zůstali a to nejen v okolnostech každodenního života, ale jak zároveň u pozůstalých posouvá uvažování o světě a celkový náhled na život. Na základě svých zkušeností z dětství i z traumatu spojeného ze ztráty partnera si respondentka vybudovala poměrně jasný postoj k tomu, jakým způsobem se k smrti stavět. Je toho názoru, že „*by to ( truchlení, rozloučení se ) měli prožívat všichni společně a nevyklouzat ty děti z těch pohřbů, byť to pro ně není asi příjemnej zážitek, ale měli by si to společně prožít. ( ... ) Tváříme se, že smrt není, ale ona je!*“ ( cit. )

## 6. 6 Michaela M. ( 25. 11. 2017 )

délka praxe: 22 let

Poslední rozhovor byl zároveň tím nejbolestnějším. Michaela zemřel manžel a tato ztráta v ní zanechala hlubokou ránu, která se dodnes, ani po více než dvaceti letech, nezacelila. Skutečnost, že se se smrtí svého životního partnera nikdy nesmířila, následně ovlivňuje i její postoj k otevírání tohoto tématu v mateřské škole.

Michaelin manžel zemřel po těžké nemoci, zanechal po sobě tehdy roční dceru. Dotazovaná v souvislosti s tím zmiňuje několik momentů. Její muž si nepřál, aby jej v nemocnici jejich malá dcerka navštěvovala. „*On mi tehdy říkal, ať tam jezdím sama,*

že tam nechce jakoby tu Zuzanku, že ho to strašně trápí ji tam vidět.“ ( cit. ) Když zemřel, Michaele se zhroutil celý svět. „*Já jsem byla úplně vyřízená, ( ... ), nemohla jsem jíst...*“ ( cit. ). Přestěhovala se i s dcerou ke své matce, která se dočasně ujala i péče o dítě, neboť Michaela toho nebyla schopna. Na radu dětské lékařky neužívala žádná antidepresiva. „*Říkala, že si nesmím vzít žádný prášky, že to akorát prodloužím, že se s tím musím popasovat vnitřně.*“ ( cit. )

Přibližně po půl roce od úmrtí se jí podařilo mobilizovat své síly a rozhodla se, že musí žít dál pro své dítě, následně se tedy přestěhovala i s dcerkou zpět do svého bytu. Snažila se před Zuzankou neplakat. Nesmírně líto jí však bylo, že se nemůže podělit o Zuzančiny pokroky. „*Dcerka byla strašně šikovná holčička a já jsem vůbec neměla, abych ocenila její úspěchy. ( ... ) Vychovávala jsem ji sama...no, nemohla jsem se podělit o ty úspěchy.*“ ( cit. )

Respondentka se snažila dceři otce hodně připomínat. „*Já jsem jí o tom tatínkovi celý život povídala. Prostě... aby na něj nezapomněla. Ukazovala jsem fotky, nahrávky, co jsme doma měli, ( ... ), furt jsme si pouštěli jeho písničky, jeho hlas.*“ ( cit. ) Úskalím se však ukázalo, že jak sobě, tak i své dceři pohled na zesnulého výrazně zidealizovala.

Tento fakt měl dalekosáhlý vliv na další život obou. U Michaely vedl k tomu, že všechny následující partnery srovnávala se zesnulým manželem. „*Je to vlastně špatně, ale celý život jsem všechny srovnávala vnitřně s tím svým manželem.*“ ( cit. )

Dceři poté komplikoval vztah s následujícím Michaeliným partnerem. „*S tím přítelem, se kterým jsme potom žily a ten jí vlastně simuloval toho tátu, měli hrozně špatný vztah.*“ ( cit. ). Situace se vyhrotila v období puberty. S otčímem byli názorově zcela odlišní a tato neutěšená situace, přes veškeré Michaeliny snahy o urovnání, vedla Zuzanu k brzkému odchodu z domova. Dle respondentky v této době dcera též nejhluběji pociťovala právě ztrátu svého otce. „*Zuzanka mi říkala, že úplně nejvíc, kdy jí to hroutilo, kdy jí to prostě bralo, tak to bylo v pubertě. ( ... ) všichni prostě ti kamarádi, co ten taťka a ona toho svého tátu neměla a měla pocit, že jí ten Marek ( ... ), že jí nerozumí.*“ ( cit. )

Přestože tato ztráta obě stále vnitřně zraňuje, podařilo se jim oběma nalézt cestu k dalšímu životu. Michaela měla se Zuzaniným otčímem další dvě děti, jedno z nich ovšem těžce postižené, což vztah neunesl. Nyní se šťastně provdala za muže, který jí

připomíná jejího prvního manžela. Rovněž dcera je již vdaná a matkou malého dítěte. Dotazovaná se domnívá, že tato událost ji měla pravděpodobně posunout. „*Najednou jsem se jako zocelila, ( ... ), stal se ze mě jinej člověk...a takovej, že se prostě musím porvat v tom životě kvůli dětem.*“ ( cit. )

Přesto však by problematiku smrti ve školce neotevírala, pokud by to nebylo nezbytně nutné. „*Já bych se tomuhle tématu asi vyhnula...jako já, **pakliže by to nenastalo.** ( ... ) oni přece jenom, ty děti jsou tak křehký..*“ ( cit. ) V opačné situaci by se snažila téma přiblížit „*nějakou přístupnou formou pro ty děti. ( ... ) Spíš bych jim nevyprávěla, že mě to jakoby tak zasáhlo, nebo něco, ale spíš, že se to může stát.*“ ( cit. ) V tomto kontextu by možná zařadila i zmínku v den **Památky zemřelých**, ale pouze okrajově. Přestože se jako dítě sama tázala „*Mami, co bude až umřu?*“ ( cit. ), dodává, že pokud „*by se dítě takto samo nezeptalo, pak si myslím, že je zbytečný to otevírat.*“ ( cit. )

Uvádí, že vysvětlení by si možná vypůjčila ze slov kněze, který pohřbíval jejího prvního manžela ( přestože tenkrát se s nimi neztotožňovala ). „*Že ten člověk tu pořád je...jakoby že ho máme v mysli a v duši ( ... ) a že nám drží palce ( ... ) a že nás taky určitě ochraňuje.*“ ( cit. )

## **Shrnutí**

Přestože v sobě respondentka i přes všechny rány osudu dokázala nalézt sílu, jak čelit dalším dnům, zřetelně se ukazuje, že prožitek úmrtí blízké osoby člověka poznamená navždy. Lidsky pochopitelná se v tomto světle jeví i ona nechuť otevírat téma smrti v mateřské škole.

## 7 VÝSLEDKY VÝZKUMNÉHO ŠETŘENÍ

Pro naplnění hlavního cíle této práce mne zajímaly odpovědi na následující otázky.

### VO1 Jakým způsobem vstupuje téma smrti do mateřských škol

Způsoby a okolnosti, za kterých se téma smrti objevuje v prostředí mateřských škol samo, jsou styčným bodem všech uvedených rozhovorů.

Nejčastější podobou je setkání se se **smrtí zvířete**, jež je téměř všemi respondentkami považována za vhodný impuls k otevření dané problematiky. Zahrnuje tři modifikace: *smrt domácího mazlíčka* ( Veronika popisuje doprovázení školkového morčete v posledních chvílích života, jeho skon i pohřeb na zahradě školky, Dana hovoří o loučení dětí s rybkou, křečkem či pejskem a dělání hrobečku ( s rodinou ) v lese a na zahradě, zmínky nalézáme dále u Elišky a Matyldy ), *nález uhynulého zvířete* ( dle Elišky pro děti v lesní mateřské škole obvyklý jev, nalezení mrtvého ptáčka uvádí rovněž Ema , Eliščiní svěřenci tyto jevy zkoumají z biologického hlediska, sledují potravinové řetězce a cykličnost přírody ) či *usmrcený hmyz* ( zašlápnutí marvence u Veroniky, kdy se událost s dětmi snaží popsat, pojmenovat a vysvětlit ( už nikdy nevstane, nebude se moci hýbat, atp. ) a okrajově zmínka u Elišky ).

Smrt rovněž prosakuje do **dětských her** ( Veronika mluví o chlapeckých „střílečkách“, zmiňuje však i terapeutický dosah her, usnadňující dětem zpracování témat, se kterými si neví rady či bolestného prožitku ztráty – hry na pohřbívání, překotné „rození“ v reakci na úmrtí nenarozeného sourozence, atp. )

Za příhodný okamžik, kdy lze s dětmi téma smrti rozvinout, je považováno svěcení svátku **Památky zemřelých**, odkazují na něj všechny dotazované. Učitelky navštěvují společně s dětmi hřbitovy, pečují o opuštěné hroby, zapalují svíčky ( Veronika, Eliška, Dana ), ve školce si na dané téma s dětmi povídají, vzpomínají na své zemřelé. Veronika upozorňuje na kontrast mezi církevní mateřskou školou, kde byla Památka zemřelých zahrnuta do ŠVP a školkou státní, ve které nabývá v tomto období převahu anglosaský Halloween. Eliška uvádí výrobu ozdob na hroby, u opuštěných hrobů s dětmi zpívají,



společně si povídají, kdo se již s nějakým úmrtím setkal, podobně je tomu u Dany, kde se do pletení věnců zapojují i maminky dětí, Dana s dětmi vyrábějí „dušičkové lucerničky“ a chvíli ticha vzpomínají na ty, kteří tu již nejsou, pro Danu je to zároveň jedna z možností, jak vést děti k úctě k rodině a kamarádům. O ztišení se při světle svíčky hovoří rovněž Matylda. Okrajově jsou Dušičky zmíněny také u Michaely, pro Emu jsou nejvhodnějším způsobem, jak představit smrt dětem v co nejméně zátěžové podobě.

Téma smrti vystupuje i během dalších **církevních svátků**. *Velikonoce* s pašijovým příběhem připomíná Eliška, podobný motiv se vyjevuje i při pohledu na kříže a boží muka. Matylda zmiňuje *vánoční lidové zvyky*, v nichž se téma smrti rovněž objevuje ( proč se nemá vstávat od štědrovečerního stolu ).

Smrt však vstupuje na půdu mateřské školy i mnohem invazivněji – v podobě **úmrtí člověka**. Poměrně často se jedná o *smrt některého z prarodičů* ( dokládá Veronika, Eliška, Dana, Matylda a Michaela ). Některé z respondentek mají však přímou zkušenost i s *úmrtím rodiče dítěte*, ve všech případech šlo o smrt maminky – příběh malé Soničky v rozhovoru s Veronikou, chlapce Péti u Dany či dvojnásobná zkušenost osiřelých sourozeneckých dvojic u Matyldy.

## **VO2 Jak na setkání se smrtí reagují děti**

### *Reakce dětí na smrt blízké osoby*

V případě **úmrtí blízkého člena rodiny** se reakce jednotlivých dětí lišily v závislosti na prostředí, ze kterého pocházely, na způsobech, jakými jim byla smrt vysvětlena a také na míře, v jaké jim bylo umožněno účastnit se společného truchlení a posledního rozloučení.

Projevy dětí, jež přišly o maminku, v prostředí MŠ nebyly dle uvedených kazuistik ve většině případů příliš nápadné. Děti neměly zásadní výkyvy v chování ani ve

změnách nálad, zapojovaly se do společných činností, komunikovaly s ostatními vrstevníky, atp. ( sourozenecké dvojice u Matyldy, chlapec Péťa u Dany ).

Nejdůraznější projevy zaznamenala Veronika v případě malé *Soničky*. Dívka se společně s Veroničinou dcerou utíkala do fantazijních světů, pro ostatní nepochopitelných, na hranici únosnosti ( tyto úniky budily dojem „zlobení“ ), děvčata působila extatickým dojmem, byla neovladatelná, pro okolí nečitelná. Veronika tuto situaci vyhodnotila ( i přes nesouhlas Soniččina otce ) jako pro dítě přínosnou a ulevující. Chápala ji jako možnost pro Soničku dát volně průchod svým emocím, což pravděpodobně doma nebylo možné, být na chvíli opět bezstarostným dítětem, jež je pohlceno hrou a zapomíná v ní na okolní svět, který se nyní jeví jako nebezpečný a cizí. Vzhledem k znejistující a silně stresující situaci, kdy děvčátko oplakávalo zemřelou matku a zároveň přihlíželo neshodám a přetahování se o ni mezi otcem a prarodiči ze strany matky, bylo nuceno dle Veroničina pojetí předčasně dospět a potřebovalo tento nastalý stav nějakým způsobem kompenzovat. Sonička navíc pravděpodobně nesměla navštěvovat svou matku v nemocnici, ani se zúčastnit jejího pohřbu, tudíž příležitostí, kdy by mohla otevřeně truchlit, vyjádřit volně své emoce či se se zesnulou rozloučit, neměla mnoho.

Navenek skromnější reakce na smrt matky popisuje Dana v *Pětově příběhu*. Chlapec byl citlivější, někdy plakal, o mamince většinou příliš nemluvil, ve vzácných okamžicích si však zoufal a toužil po jejím návratu, ač jedním dechem dodával, že ví, že to není možné. Navštěvoval maminku v nemocnici a při cestě kolem budovy na ni vzpomínal. Přestože byl z věřící rodiny, přece se z nepochopitelných důvodů nemohl zúčastnit pohřbu a musel si vystačit s vysvětlením, že „*maminka odešla za andělíčky a dívá se na něj z nebe*“. Ani zde si otec nepřál, aby se téma ve školce s dětmi příliš probíralo, odmítal i psychologickou pomoc.

Zdánlivě minimální změny v chování jsou popsány v kazuistikách zachycených v rozhovoru s Matyldou. V prvním případě ( *Monička a Vojtík* ) pocházely děti z nepřilíživě utěšených poměrů a jejich situace se s úmrtím matky ještě zhoršila. Zdálo se, že hůře skutečnost nese starší Monička, byla posmutnělá, často vyhledávala Matyldinu společnost, chtěla pochovat, tiše se dívala. Matylda jí nabídla možnost vše, co jí přijde na mysl, zachytit do deníčku, tento návrh se ukázal být pro dívku povzbudivým. Její

maldší bratr zármutek viditelně neprožíval, hrál si s ostatními dětmi jako obvykle, komunikoval, o matce nemluvil, vyjma prvního sdělení o její smrti, kdy dle Matyldy výrok zněl prázdně a odcizeně. Podobně tomu bylo i v případě bratrů *Jiříka a Adámka*, ani oni o své mamince ve školce téměř nemluvili, mladší Adámek vůbec, Jiřík ji v několika málo případech zmínil. Ve školce působili dojmem, jako by na svou matku úplně zapomněli. Adaptace proběhla víceméně bezproblémově, oba měli zpočátku potíže s pomočováním, starší Jiřík byl mírně úzkostný při odpoledním odpočinku. Dle zmínky jejich babičky chlapec trpěl, procházel-li kolem dveří bytu, ve kterém s maminkou bydleli. Ani jeden nevyhledávali společnost paní učitelky, více nežli s dospělými komunikovali s vrstevníky. V kresbách rodiny hoši malovali prarodiče a tatínka.

V případech dětí, kterým smrt vzala jednoho z rodičů, se tedy zdá, že mateřská škola může do jisté míry představovat svět, který má stále stejná pravidla i řád, oázu bezpečí, v níž dosud platí zaběhané pořádky. Děti se zde mohou cítit jistější, proto jsou tu schopny zdánlivě „normálně“ fungovat, užívat si okamžiků společných her s ostatními, které nabízejí chvilkové uvolnění a rozptýlení, proto mohou působit i dojmem, jakoby svou ztrátu viditelně neprožívaly. Mohou zde ale také nalézt osobu, která jim pomůže tímto nesnadným životním obdobím procházet, ať už je to vrstevník ( Veroničina dcera Šárka pro truchlící Soničku ) či učitelka, schopná být tu v danou chvíli pro ně ( Dana, Matylda ).

Ve zmiňovaných kazuistikách narážíme rovněž na zmínky o účasti dětí na pohřbech. Ukazuje se, že možnost tímto způsobem se rozloučit, poskytuje dětem dobrý start pro vyrovnání se s celou situací. Žádné z dětí uvedených v rozhovorech, které přišly o maminku, tuto šanci však pravděpodobně nedostalo. Jejich reakce potom kontrastují s jinými, které tuto možnost měly. Veronika připomíná svou šťastně a vyrovnaně vyhlížející neteř na pohřbu svého otce či chlapce, který oplakával svou babičku a po pohřbu měl ještě určitou dobu potřebu procházet si tímto prožitkem znovu ve formě malování křížů a hrobů.

### *Vliv úmrtí v rodině dítěte na ostatní děti v MŠ*

Smrt rodiče ovšem nezasahuje jen samotné dítě, ale významně postihuje celé jeho okolí, včetně **prostředí mateřské školy**, kterou navštěvuje. Ostatní vrstevníci se rovněž musí vyrovnávat s pro ně nepředstavitelnou skutečností, jakou je přijít o nejbližšího člověka. Ve většině případů tuto informaci berou na vědomí, ovšem bez tragického podtextu, neboť se netýká jich, ale těch druhých. Smrt je stále v patřičné vzdálenosti a v této podobě je pro děti absolutně nepochopitelná ( srv. Veronika, Matylda, Dana ). Přesto se do jejich myslí vkrádá nejistota a řada neobjasněných otázek. Veronika uvádí, že v případě Soničky děti působily spíše nevšímavě, ačkoliv bylo cítit určité napětí. Výhodou snad do určité míry bylo, že se jednalo o církevní mateřskou školku, kde se rozmlouvám na téma smrti nevyhýbali a dětem byla poskytnuta útěcha v podobě naděje v život věčný. Naopak u Matyldiných dětí došlo k mírné vlně ohleduplnosti a empatie, kdy děti v rozmlouvách o rodičích, když zmiňovali často maminky, rovněž dosazovali i věty typu „*Moje babička...*“, s ohledem na Moničku s Vojtíkem, kteří už maminku nemají. Dana vzpomíná, že tato situace vyvolala ve školce rozpravu o emocích, jak smutná taková událost je a jak se Péťa asi cítí. Podobný motiv řešila i Šárka, Veroničina dcera, když se své matky dotazovala, jakým způsobem má se Soničkou mluvit, jaké pocity může kamarádka mít apod.

### *Reakce dětí na netraumatizující setkání se smrtí*

Reakce dětí jsou tedy přirozeně podmíněny situací, ve které se se smrtí setkávají. Jedná-li se o „**nepřímé**“ **zkušenosti**, tj. prožitky, které tolik neútočí na citový komfort dítěte, jsou pro ně výzvou k prozkoumání, baštou zvědavosti a šetrně doplňují mozaiku poznatků o světě. Ilustrativním příkladem je *zkoumání tělesných pozůstatků* v Eliščiných poznámkách z lesní školky ( koloběh přírody, potravinový řetězec, kompostování ). Zkušenost s *Památkou zemřelých* mají některé děti z rodiny, některé se s návštěvou hřbitova setkávají poprvé až ve školce, dotazované se shodují, že je to pro ně velký zážitek ( Matylda zmiňuje motiv automatického *ztišení* se při rozžehnutí svíčky, ostatní

dotazované uvádějí, že děti zpravidla spontánně vypravují, kdo jim již zemřel ( ve valné většině jde o prarodiče či domácí mazlíčky ).

Někdy v souvislosti s tím přichází do popředí zájmu i *duchovní rozměr*, kdy děti rozmýšlejí, jak se to má s lidskou duší ( výrazně u Elišky, zejména v návaznosti na pašijový příběh ), ale zmínky nalézáme rovněž u Veroniky ( pohádka *Krtek a žabka*, prostředí církevní MŠ ) či Dany ( v příběhu Péti či v návrzích řešení ).

### **VO3 Jaké jsou osobní zkušenosti a postoje učitelek na setkání se s problematikou smrti**

#### **Osobní zkušenosti**

V uvažování o zasahování problematiky smrti do prostředí mateřských škol nelze opomenout osobní zkušenosti učitelek, které mají nepopiratelný vliv na jejich životní filosofii, žebříček hodnot i život profesní. Respondentky se shodují, že prožitky spojené **se smrtí blízkého člověka** měly určující dopad na jejich další životní směřování.

Pro Veroniku to byla *smrt otce*, která ji zastihla v deseti letech, i vážné onemocnění sestry, provázející její život neustále. Sama uvádí, že přesně tyto momenty byly klíčové pro celé její životní směřování, nejvíce prožívala pocity izolace a osamění, neměla nikoho, kdo by jí mohl být oporou, byl schopen poskytnout nějaké informace či vysvětlení, utišil pocity viny. Proto snad nejvýrazněji ze všech respondentek volá po nutnosti s dětmi o smrti mluvit.

Ema společně s Michaelou byly nuceny vyrovnat se se *smrtí životních partnerů* a zůstaly samy na výchovu svých dcer. Michaela hovoří o „zocelení“ a vůli poprat se se životem kvůli dětem, Emě se díky bližšímu seznámení se smrtí dostalo hlubšího poznání sebe sama a přestala se smrti děsit.

Ztráta manžela Michaelu hluboce poznamenala a tato rána se dodnes zcela nezhojila. Přestože i ona po letech přitakává pojetí, že zemřelý je tu stále s námi a hlídá

naše kroky ( srv. Ema ), přece ji tato zkušenost vede spíše k opačnému pojetí uchopování tématu smrti, nežli Emu, raději se mu vyhýbá.

Zvláštní rozměr vnesla část rozhovoru s Eliškou, která popisuje prožitý *stav klinické smrti*.

Všechny tyto prožitky se ukázaly být **život formujícími zkušenostmi**, které jako takové přesahují i do profesních osudů každé z respondentek, ovlivňují jejich přístup ke světu a následně i jejich ochotu a odvahu odkrývat tajemství života a smrti svěřeným dětem.

## **Dětské zkušenosti respondentek**

### *Zkušenost se ztrátou*

Veronika hovoří o tom, že jí smrt otce přesměřovala celý život. Vzpomíná těžké chvíle, kdy jako dítě byla uvržena do **nejistoty a osamění**, kdy nebyl nikdo, kdo by s ní o nastalé situaci byl schopen promluvit, smést pocity viny a ujistit ji, že život půjde dál. Na základě této zkušenosti velmi apeluje na to, aby se dětem vše popravdě vysvětlovalo a mluvilo se s nimi. Zároveň přisuzuje rovněž důležitost tomu, aby děti měly alespoň nějakou představu o smrti, navzdory prázdnotě a nicotě, které jsou neuchopitelné a o to děsivější.

### *Strach ze smrti*

Ema vzpomíná, že jako dítě bývala paralyzována úzkostí ze smrti do té míry, že se bála usnout. Děsila ji **nicota**. O strachu z nicoty mluví rovněž Matylida, i ji strašilo „nic“ již jako dítě. Michaelu zajímalo, co se s ní stane, až jednou zemře.

## **Dospělý postoj ke smrti**

Matylida chápe smrt jako prázdnotu stále a v tomto kontextu ji shledává děsivou. Veronika sama se smrti neobává, strach by měla spíše z bolesti při umírání. Vlivem svých životních zkušeností dospěla Ema do fáze, kdy už ji smrt tolik neděsí. Naopak,

chápe ji jako možný **začátek** něčeho nového a vyslovuje naději, že se se smrtí zároveň konečně dozví, „jak to celé vlastně je“.

Zvláštní rozměr vnesla část rozhovoru s Eliškou, která popisuje prožitý stav klinické smrti, jehož vlivem se upevnila ve svých postojích a zbavila se strachu ze smrti. Podobně jako Veronika, ani ona v důsledku této zkušenosti na smrti neshledává nic děsivého. Popisuje svůj stav jako splynutí s univerzem, všeobjímající pozitivní energii. Věří, že smrt je pouze změnou, přechodem od jednoho k něčemu jinému. Nepopíratelný strach má ovšem ze smrti svých blízkých.

### **Názory na otevírání tématu v prostředí mateřské školy**

Všechny dotazované ( s výjimkou Michaely, která se k problematice vlivem osobní zkušenosti staví vyhýbavě ) se shodují, že téma smrti je vhodné v prostředí MŠ otevírat, je – li k tomu *příhodná doba*, tj. ve chvílích, kdy se téma samo aktuálně objeví, nejlepší je, zeptá-li se přímo dítě.

Vyjma Michaely všechny respondentky souhlasí s tvrzením, že je vhodné a potřebné s dětmi **o smrti mluvit** a to nejen až v případě krizových situací, ale již „preventivně“, přirozeně za příznivých podmínek. V případě skutečné ztráty stává se mluvení o smrti nutností. Veronika a Ema přiznávají, kolik potíží jim přinesla právě chybějící podpora v této podobě, trpěly pocity *izolace a opuštění*. Proto obě kladou velký důraz na to, aby se téma smrti otevíralo, a to především s dětmi, neboť si s něčím takovým ( dle mínění Emy ) *samy poradit nedokážou*.

Michaela by se naproti tomu s dětmi o smrti raději *nebavila*, pokud by nenastala situace, která by si toho výslovně nežádala. Sdílí názor, že *děti jsou křehké* a měly by se od takové problematiky držet co nejdále.

Všechny dotazované jsou znalé **dětské literatury o smrti** ( největší oblibě se těší kniha *Návštěva malé smrti*), do řízených činností ji však nezahrnují, nebrání se ovšem jejího případného využití v akutních krizových situacích. Terapeutický a doprovázející přesah pak spatřuje Ema v knize *Myši patří do nebe*, která je nejmilejší knížkou a pomocníkem v životních situacích její dcery. Mírné výhrady vůči těmto knihám vznáší

Veronika, neboť má pocit, že těmito příběhy dětem *podouvá konkrétní formu* na úkor jejich vlastních představ a citění.

K případné **osvětě** na téma smrti se staví dotazované většinou kladně, Veronika by ji adresovala *rodičům a širší veřejnosti*, Matylda by naopak uvítala jakékoli besedy či semináře *pro učitele MŠ* na toto téma, neboť se profesně v této oblasti necítí být dostatečně erudovaná.

V otázce **obavy v případě přímé konfrontace se smrtí v prostředí MŠ** odpovídaly respondentky podobně. Častý je strach z *volby správných slov a načasování* takové promluvy ( Eliška, Ema, Matylda ), rovněž panují *obavy z vlastních emocí* ( Matylda ), Veronika se nejvíce děsí jakéhokoli *klamání dětí a lží z milosrdenství*.

## 8 SHRNUÍ

Z uvedených rozhovorů vyplývá, že smrt vstupuje do prostředí MŠ poměrně často a to na několika úrovních. V prvním plánu jde o seznamování s touto problematikou preventivně, děti nejsou takovými setkáními traumatizovány, naopak přistupují k nim věcně a zvědavě. Učitelky jsou v těchto případech připraveny podat vysvětlující a doplňující informace, nebojí se téma připomínat ani v souvislosti s Památkou zemřelých.

V případech, že se smrt úzce dotýká některého z dětí navštěvujících MŠ, snaží se být učitelky nápomocny dle svých možností. Projevy dětí, kterým zemřela blízká osoba, nebyly v rámci MŠ ve většině případů příliš výrazné. Tento fakt nedokazuje, že by snad neprožívaly zármutek, ale spíše odkazuje k odlišným způsobům prožívání ztráty u dětí a rovněž ke skutečnosti, že prostředí MŠ může působit jako prostor, který je bezpečný pro uvolnění zadržovaných emocí a také jako místo, ve kterém si může dítě alespoň na chvíli vesele hrát, aniž by bylo svazováno bolestí svou či svých blízkých. Na základě kazuistik se dále potvrzuje, že děti, které neměly možnost se se svým zesnulým rozloučit, zpracovávaly svůj zármutek hůře než ty, které tuto možnost měly.

Z rozhovorů plyne, že učitelky, které se ocitly v situacích konkrétní konfrontace se smrtí v prostředí MŠ, o těchto intenzivně přemýšlely a hledaly cesty, jakým způsobem



postiženému dítěti pomoci. Rovněž se snažily událost ošetřit i stran ostatních dětí navštěvujících mateřskou školu.

Jednaly především intuitivně a pocitově, na základě svých vlastních zkušeností a postojů ke smrti. Ze zmiňovaných příkladů vyplývá, že v případě osobních ztrát respondentky silně vnímaly pocit izolace a hlubokou potřebu o svých prožitcích spojených se smrtí blízké osoby mluvit. Rovněž se shodovaly, že tyto zkušenosti významně proměnily jejich vztah k životu a světu, poznamenaly jejich chápání hodnot a do jisté míry předurčily jejich budoucí směřování.

## **ZÁVĚR**

Cílem mé práce bylo zmapovat zkušenosti učitelek mateřských škol s otevíráním a sdílením tématu smrti v tomto prostředí.

Zajímalo mne, za jakých okolností se s tématem ve školkách setkávají, jak s ním následně pracují, nakolik jsou otevřené s dětmi o něčem takovém mluvit, jak vůbec na setkání takového druhu reagují děti samy, a rovněž jaký životní náhled učitelky zastávají.

V teoretické části se zabývám problematikou smrti jako takovou, v souvislosti s tabuizováním tohoto tématu upozorňuji na rizika, která s sebou toto vytěsňování smrti přináší. Velký prostor je pak věnován tomu, jakým způsobem chápou smrt děti, co je důležité nepodcenit ze strany dospělých a kam může vést bláhová snaha děti před vědomím smrti a smrtelnosti chránit. Pozornost je zaměřena rovněž na proces truchlení a v jeho rámci též na důležitost pohřbů a rituálů loučení. Posledním bodem je pak role školy a učitelů v souvislosti se sdílením tématu smrti.

V části praktické se ukazuje, jak moc podstatné je s dětmi o smrti mluvit, poskytovat jim pravdivé informace. Rovněž se ukazuje, že téma smrti podávané preventivně budí u dětí zájem, nikoli úzkost.

V případech, kdy děti čelí ztrátě milované osoby, potřebují se účastnit společného truchlení. Z uvedených kazuistik vyplývá, že děti, které neměly tuto možnost (např.

zúčastnit se pohřbu svého blízkého zesnulého), měly větší potíže se zpracováváním svého zármutku.

Zdá se, že učitelky mateřských škol jsou ve většině případů nakloněny tomu, aby se téma ve školkách otevíralo, podotýkají, že je k tomu nutné zvolit vhodnou dobu. Vlivem svých osobních zkušeností si uvědomují důležitost těchto setkání se smrtí, tak aby – až (pokud) děti budou stát tváří v tvář skutečné ztrátě, netrpěly izolací a nedostatkem pravdivých informací tolik jako ony.

V případech, že smrt navštíví mateřskou školu ve formě skutečné ztráty blízké osoby, profiluje se prostředí školky jako prostor, který má potenciál být truchlícímu dítěti bezpečným místem, ve kterém stále platí tatáž pravidla a řád, v opozici ke světu doma, který se zhroutil. Zároveň může pozůstalému dítěti poskytnout šanci být opět bezstarostným dítětem, které si může radostně hrát a na chvíli zapomenout na mučivou přítomnost a ve kterém může svobodně ventilovat své emoce.

V této souvislosti hraje velkou roli osobnost učitele, je-li ochoten a připraven téma otevírat a sdílet, záleží na jeho životní filosofii, osobních zkušenostech i chuti na sobě neustále pracovat a rozšiřovat si svou kvalifikaci i nad rámec oborových kompetencí a přirozeně také na jeho vztahu k dětem, má-li zájem prohlubovat nejen jejich dílčí vědomosti, ale rovněž pomáhat jim hledat a nalézat vlastní postoje a hodnoty a plně autentickou cestu životem.

Domnívám se, že učitelky, se kterými jsem vedla rozhovor, mají snahu těmto požadavkům dostát. Prokazují upřímný zájem o svěřené děti a dle svého nejlepšího svědomí se snaží pomáhat jim i se zpracováváním tak náročných témat, jakým je problematika smrti a smrtelnosti.

xxx

*„Každý jest na světě hostem,  
den ke dni jen k smrti rostem.“*

( Erben, 1990, s. 170 )

## ZDROJE

BOUČEK, Jakub. Hitem v Česku je pohřeb bez obřadu. *Lidové noviny* [online], [cit.2016-10-29], 2016. Dostupné z: <[https://byznys.lidovky.cz/hitem-v-cesku-je-pohreb-bez-obradu-pozustali-chteji-co-nejvice-usetrit-1es-/moje-penize.aspxc=A161027\\_143522-\\_firmy\\_trhy\\_kkr](https://byznys.lidovky.cz/hitem-v-cesku-je-pohreb-bez-obradu-pozustali-chteji-co-nejvice-usetrit-1es-/moje-penize.aspxc=A161027_143522-_firmy_trhy_kkr)>

BOWLBY, John. *Ztráta*. Smutek a deprese. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0355-1

CAMUS, Albert. *Mýtus o Sisyfovi*. Praha: Garamond, 2006. ISBN 80-86955-08-7

CIBOROVÁ, Kateřina. Kdo pohřeb chce, má na něj ušetřeno. *Deník* [online], [cit.2011-10-18], 2011. Dostupné z: <[https://www.denik.cz/z\\_domova/kdo-pohreb-chce-ma-na-nej-usetreno20111018.html](https://www.denik.cz/z_domova/kdo-pohreb-chce-ma-na-nej-usetreno20111018.html)>

CLEVEOVÁ, Elisabeth. *Drž tátu za ruku*. Krizová psychoterapie malého dítěte. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7106-804-7

COLOROSOVÁ, Barbara. *Krizové situace v rodině*. Jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a trauma adopce. Praha: Euromedia Group, 2008. ISBN 978-80-249-1027-7

CROWTHER, Kitty. *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab, 2013. ISBN 978-80-870-6067-4

DUDOVÁ, Iva. Smutek a truchlení dítěte. *Pediatric pro praxi* [online], [cit.2013-07-24], 2013, 4, #14. s.248 – 251. Dostupné z: <<http://www.pediatricpropraxi.cz/pdfs/ped/2013/04/10.pdf>>

ERBEN, Karel Jaromír. *Prostonárodní české písně a říkadla VI*. Praha: Panton, 1990. ISBN 80-7039-128-6

ERLBRUCH, Wolf. *Ente, Tod und Tulpe*. Munchen: Kunstman, 2010. ISBN 978-3-88897-657-5

FRANCLOVÁ, Marta a Veronika PLACHÁ. Smrt jako téma dětí základní školy. *Komenský*. 2017, 142 (03), s. 46 - 52

GOLDMAN, Linda. *Jak s dětmi mluvit o smrti*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0819-8

GROLLMAN, Earl A. *Slon v pokoji*. O smrti a zármutku pro dospívající. Praha: Cesta domů, 2016. ISBN 978-80-88126-13-3

HENNEZEL, Marie de. *Smrt zblízka*. Umírající nás učí žít. Praha: ETC Publishing, 1997. ISBN 80-86006-15-8

HRONOVÁ, Zuzana. Smrt nemá být tabu, říká učitelka a pomáhá s žáky v hospicu. *Magazín Aktuálně.cz*. [online], [cit.2015-06-03], 2015. Dostupné z: <  
<https://magazin.aktualne.cz/dobre-zpravy/chtela-otevrit-tabu-umirani-proto-chodi-s-detmi-do-hospice/r~355e189e093411e59db2002590604f2e/>>

KAST, Verena. *Truchlení*. Fáze a šance psychického procesu. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0789-4

KUBÍČKOVÁ, Naděžda. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: NakOVÁ, Bohumíra. *Netradiční role učitele*. O situacích pomoci, krize a poradenství ve školní praxi. Brno: Paido, 2005. ISBN 80-7315-115-4

MATĚJČEK, Zdeněk. *Co, kdy a jak ve výchově dětí*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-325-3

MATĚJČEK, Zdeněk. *Co děti nejvíce potřebují*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0853-2

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3

NESS, Patrick. *Volání netvora*. Praha: Jota, 2012. ISBN 978-80-7462-151-2

PLACHÁ, Veronika. Proces truchlení v prostředí základní školy. *Školský psycholog*. 2017, roč. 18, č. 1, s. 168 - 173

PREISSOVÁ KREJČÍ, Andrea a Naděžda ŠPATENKOVÁ. Detabuizace problematiky smrti v prostředí školy jako cesta k nové spiritualitě. *Paidagogos* [online], [Aktualizováno: 2013-12-31], [cit. 2017- 03-05], 2013, 2, #15. S. 230 – 249. Dostupné z: <<http://www.paidagogos.net/issues/2013/2/article.php?id=15>>

PROCHÁZKOVÁ, Iva. *Myši patří do nebe*. Praha: Albatros, 2017. ISBN 978-80-00-04614-3

SORENSEN, Julia. *Vyrovnaní se dítěte se ztrátou a odloučením*. Příběhy a cvičení pro děti ve věku 4 - 8 let. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0095-6

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013. ISBN 978-80-7017-197-4

ŠVARŤÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-313-0

VIEWEGHOVÁ, Martina. Důležitost rituálů pro děti v otázce smrti. *Poradce ředitelky mateřské školy*. 2017, roč. VI, č. 5, s. 33 – 39. ISSN 1804-9745

YALOM, Irvin D. *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-147-6

YALOM, Irvin D. *Pohled do slunce*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0740-5

ZÍDKOVÁ, Lucie. Ticho smrti nesluší. *Magazín Pátek Lidových Novin*. 27. 10. 2017, č. 43, s. 12 -17

ŽALOUĐÍKOVÁ, Iva. *Dětské pojetí smrti*. Brno: MuniPress, 2015. ISBN 978-80-210-8104-8.

## PŘÍLOHY

### Přepis rozhovoru s Veronikou

( 27. 10. 2017, délka: 01:08:24 )

**x:** Takže píšu na téma Otevírání smrti v mateřský školce, ale zaměřuju se tedy spíš na vnímání, jak to vnímají paní učitelky, jestli to téma otevírat, kdy, za jakých okolností, jakým způsobem, jestli vůbec a to potom další je ,když dojde na to, že se tedy setkají přímo se smrtí, tak jak to potom třeba s těma dětma probíhá, nebo jak se , jak jste se při tom jako cítila

**V.:** Tak na tu první otázku, jestli se toho dotýkat anebo kdy, určitě jsem příznivcem, když je právě aktuální doba. Těžko najednou přijdu a z čistýho pole začnu vykládat, že život končí, že někdy někomu skončí. Myslím si, že takový to prvotní setkání, že vlastně ten život skončí, je , pokud to dítě zašlápne mravence. Tam se potkají poprvý, nebo..no, teoreticky. A vlastně řešit to. Teď už vlastně ten mravenec neleze, teď už nemůže jít zpátky do toho mraveniště. Mluvit o tom, no a určitě o tom mluvit a přijímat ty děti, tak jak to oni vnímají a nechat je to prožívat, nezakazovat jim to, to je moje zkušenost

**x:** teď třeba budou dušičky, dotýkáte se toho nějak o dušičkách?

**V.:** V té předchozí školce, tak tam to bylo běžné, v uvozovkách, protože to byla křesťanská školka, církevní. Teď stojím před otázkou, zdali to rozbalit ve státní školce, protože úplně nevím, i když už nějaké informace, ty děti už se otevřely nějakým informacím. V té církevní školce prostě tam patřilo k běžný činnosti, že na dušičky jsme jeli na hřbitov, ty děti to valná většina znaly, ty co to neznaly, tak se přidaly, ten kolektiv je táhnul. Je tady jeden městský hřbitov a takový docela malý, tam jsme si vybírali ty hroby, kde třeba nebyla žádná kytka, žádná svíčka, tak tam jsme zapalovali svíčky, pro ty děti to byl neuvěřitelný zážitek, že prostě vlastně někteří tam šli opravdu poprvý. To téma většinou někdo přinese do tý školky, nějaké dítě. Nevím, jak to třeba přinesly moje...moje dcera nebo vlastně měla jsem tu zkušenost, že jsem to mohla prožívat , byli jsme společně na pohřbu jedné známé, toho chlapečka, kterej teda jako není můj, měla jsem ho jako dítě ve školce, tak ten to prožíval tím, že tři měsíce kreslil prostě pořad hřbitovy, pořad ty hroby a oni si tím museli projít, pro ně bylo přirozený, že při tom pohřbu si sedli prostě na kraj hrobu a... koukali... a pak vlastně furt o té babičce povídali, to byla babička našich známých, která vždycky sedávala prostě v určitým místě, když jsme k nim přijeli a která tam patřila prostě do tý společnosti, tak.. prostě na tom si to uvědomili a byl to neuvěřitelný zážitek a oni prostě věřili to ..tomu, věřili v to, že prostě ta babička sice tady není , ale asi bude někde v nebi.

**x:** to je krásný

**V.:** takže ..pak vlastně pro mě bylo jasný, že tomu chlapečkovi to nemůžu po měsíci zakázat, že už dost bylo hřbitovů, už dost bylo křížů, už dost bylo ..hrobů a on to potřeboval a vlastně je to rok a tři čtvrtě a oni na tu babičku si v podstatě minimálně jednou za měsíc vzpomenu , povídají si mezi sebou, vlastně ten jejich zážitek, že byla a už není tady, ale ..

**x:** ale je to jakoby zpracovaný, že jo..

**V.:** nebo ještě vlastně , no ale to už není k téhle otázce, vlastně k tomu se třeba ještě dostanem

**x:** tak třeba , já nevím , k těm dušičkám teďka existuje spousta dětskejch knížek o smrti, tak jestli to třeba někdy používáte ve školce

**V.:** knížku o smrti, já jsem byla moc ráda, když jsem je viděla. Líbily se mi, ale pro mě abych s tou knížkou pracovala, s těma dětma , tak už mám pocit, že jim podsouvám nějakou už formu

**x:** Já z toho mám taky tentýž pocit

**V.:** no ..a tudíž vlastně potlačuju to jejich prožívání a to jejich zpracování tý situace. Takže jako je to fajn, ale pro ty předškolní děti si myslím, že ještě ne..Přijde mi to podobně jako s předlohami, když se má dítě naučit kreslit zajíčka, tak když to bude dělat podle předlohy, tak to nebude jejich zajíček.

**x:** A takhle třeba já jsem u našich předškoláků zaznamenala, že si dost často hrajou, prostě běžnej..ani ani nemusej mít nějaký bezprostřední zážitek, ale že si dost často hrajou jako na pohřbívání, nebo že někdo umře..a pak zase samozřejmě zase obživne, je to jakoby častej jev, nebo máte takovou zkušenost, že by si třeba v tomhle věku často nebo jako procentuálně hrály častěji nějak?

**V.:** Tak já mám pocit takhle u těch kluků, když po sobě vlastně střílí, tak tam vůbec vlastně není ten prosto, že když už ta zbraň, tak že ubližuje a dokáže ublížit tak, že by člověk zemřel, možná mám hraniční názor, ale prostě to, aby si kluci hráli a stříleli na sebe, tak ve školce to vlastně celkem potlačuju, protože právě s nima o tom mluvit, že zbraň se používá ve válce nebo myslivec používá zbraň a tou zbraní že prostě zabije a to je, už prostě nemůže to zvíře dělat nic, a myslím si, že když už má ten kluk potřebu si hrát na vojáka, tak že by to měl si zažít s tátou, že táta by je měl vlastně ty postoje nebo ty role chování prostě předávat, že těžko to předá ta učitelka, ve školce

**x:** já jsem v tomhle stejnýho názoru, ale právě setkala jsem se, že si hrály holčičky, že měly postavený jako pokojíčky a opakovalo se to opravdu během měsíců docela pravidelně, že vždycky tam měly z lega spoustu postavíček a vždycky někdo umřel a ony ho jako pohřbily a on pak zase jako obživnul, až zase jako už šel na svojí oslavu a přišlo mi to právě napříč tou třídou, že se to docela často opakuje, že mě to docela překvapilo

**V.:** Tak vlastně ta moje dcera, když potom po tom pohřbu, když ona tak jako celkově má takovej styl hraní, že potom co celý den stráví někde ve škole, nebo když ještě bývala ve školce, tak si zaleze třeba do pokojíčku, tam s těma panenka si přehrává to, co zažila. Takže ty tenkrát taky často pohřbívala, ale ona je jako sólo, nemám zpětnou vazbu, že by ...že by ve školce nějak ... na druhou stranu teda, kdy ve školce zažila, že jednomu chlapečkovi zemřel bratříček, a to teda jako asi hodně řešila, ale viděla jsem prostě jako jak v tom vlastně není jako vůbec zainteresovaná emočně, prostě, ani rozumově, protože ona to miminko vlastně nikdy ne..neviděla, to miminko zemřelo před porodem, takže tam jako to vůbec nechápala, tam to jako proběhlo, ona o tom mluvila, ale vůbec tam nebylo to prožití

**x:** to bylo takový to jako .. možná kdyby to bylo narozený, už je to zase něco jinýho, že jo, že to, že je to minimálně někdo v dětským věku, že jo, někdo, kdo..

**V.:** A vlastně když to prožívala s tou kamarádkou, to bylo ten poslední předškolní rok, kdy ta maminka té její kamarádky zemřela, tak to si teda jako taky nedovedla představit, ačkoliv tu paní jako taky potkávala, vídali jsme se, no..jako..je to zvláštní..jako asi.. u těchhlectech dvou dětí, u tý mojí dcery a u toho chlapečka, co já jsem měla ve třídě, tam to docvaklo až v ten okamžik, kdy ta babička byla v nebíčku, to byla pro ně prostě babička H., kdy zemřela.. takže když jí bylo sedm a Míšovi šest a půl..v tento okamžik..dřív vlastně se s tím setkala a bylo to takový jakoby že prošlo to a nevěděla

**x:** a teď jsme se tedy dotkli tématu, že ..že jestli teda ve školce jste se setkala s něčím takovým, že by tedy dítě samo přišlo o někoho blízkýho...nebo nejbližšího..jako rodiče.

**V.:** No, byla to ta Sonička, její maminka, co zemřela, ale tu jsem neměla teda já ve třídě, ta byla právě, tam to bylo zprostředkovaný přes tu mojí dceru, ony spolu hodně kamarádily. Tam vlastně vznikla myšlenka, že bych psala, nebo paní magistra mě o to nějak na to navedla na tu myšlenku, že bych psala bakalářku na toto téma. Pak se to tak nějak zkomplikovalo, protože vlastně zůstala ta holčička, ještě třičtvrtěroční chlapeček, bratříček a ten jejich tatínek byl z Bulharska a komunikace s ním byla náročná, on hodně bojoval s tchýní a tchánem, tak to bylo takové, že jsem se toho trochu obávala, tak do těch jejich vztahů vstoupit.

**x:** vlastně by se to těm dětem ještě zkomplikovalo..A ta maminka umřela nějak náhle nebo na nějakou nemoc nebo..

**V.:** no, na rakovinu. V podstatě to zjistili, když byla asi ve čtvrtém měsíci těhotná, takže kvůli těhotenství se oddalovala léčba, tak byla jen taková nějaká slabší léčba

**x:** a jak to vnímala ta holčička třeba, ve školce, bylo to na ní nějak ..je to hloupá otázka, jako poznat



**V.:** tam bylo zvláštní, že ta holčička vždycky měla takový jako odlišný chování, ona třeba první rok vůbec nepromluvila v té školce, nastoupila ve třech letech, vůbec nemluvila, ačkoliv teda jako doma mluvila, tam jestli to byl nějaký mutismus, nebo..co to bylo nevím. Potom rozvázala a pak právě s tou naší Šárkou měla potřebu utíkat do takovýho až extrémně fantasijního světa a vo to víc teda, když ta maminku už umírala, tak o to víc tu potřebu měla a teď bylo těžký prostě je zastavit, protože ony se navenek opravdu chovaly jak blázni, že prostě ten fantasijní svět, úplně neuvěřitelný a ony se tak vymykaly v té třídě, ta dvojice a samozřejmě se do toho všichni báli jakoby vkročit a byly to už takový hraniční stavy, ony i pak to vypadalo v uvozovkách, že zlobily. Ale ono to prostě bylo součástí tý její hry, do který se teda ta naše Šárka nechala ochotně vtáhnout, a vlastně byla tam oporou, já si myslím, že pro tu Soničku tam byla velkou oporou, to ..no jenže pak do toho vlastně vstoupil tatínek, protože si pak toho všimnul, když tu Soničku chodil vyzvedávat, a zakázal Soničce s Šárkou kamarádit, tudíž vlastně jí to úplně zbořil, a jak to bylo dál, to už šly holky do školy, už byl vlastně jenom půlrok

**x:** a můžu se zeptat jak to jakoby vypadalo, ty fantasijní hry, můžete je nějak přiblížit..

**V.:** ony vypadaly jak když buď jsou zfetovaný, anebo jak když jsou opilý prostě. To byly reakce plný smíchu, ale nepochopitelně, to prostě na nic nenavazovalo a to bylo jako jenom něco mezi nima, co se odehrávalo, ony se stačily na sebe jenom podívat a už to jelo a tím ony vlastně narušovaly v té školce, protože vlastně se chovaly úplně neadekvátně, ale no, vypadaly jak opilý..

**x:** no a jak to potom ta holčička snášela, když ten tatínek to zakázal, to už se asi nevím.

**V.:** no, musím říct, že to byl poslední měsíc, bylo to v červnu v té školce a já jsem si ty holky vzala, vím, že to je neprofesionální a když jsem byla ve školce s nima, když se třeba třídy spojovaly, nebo tak, tak jsem jim to dovolovala, protože jsem viděla, že ty Soně to dělá strašně dobře a ani ta Šárka to nedokázala pochopit, proč najedno, když vlastně v tom jim bylo tak strašně dobře, on to byl vlastně takovej druhý extrém, ona ta Sonička byla uzavřená, taková neuchopitelná, předtím a teď najednou prostě vlítla, ona byla pro ty ostatní neuchopitelná, ale pro tu Šárku, pro to kamarádství, pro to přátelství, byla tak otevřená, mně přišlo, že je to její, v tu chvíli, ona prožívala, jak se handrkujou táta s babičkou, jestli půjde tam nebo tam, a všechny ty ..ta zátěž, která z toho plynula, tam vlastně ona mohla být tím dítětem, volně a dělaly to, co jim bylo, v čem jim bylo dobře

**x:** ale tohleto člověk zažívá i u dospělých lidí, když se to stane, já mám jednu kamarádku hodně uzavřenou a vím, že se jí stala taková podobná ..nebo podobná, přišla vlastně, když čekala miminko a přišla o svého muže a vlastně z tý uzavřený, naslouchající se vlastně proměnila na pár týdnů do úplnýho extrému, kdy jí člověk nepoznával a je pravda, že taky mluvila dost z cesty, ale bylo to opravdu až takový jako extatický, takže si myslím, že je to asi jedna z reakcí, který můžou nastat

**V.:** druhá zkušenost, ale to teda není se školkou, vlastně když zemřel můj švagr, tak neteři byly dva roky, necelé dva roky, byl jí rok a třičtvrtě a to byl klasický takový ten vesnický pohřeb, s procesím, s rozloučením s tím zemřelým doma a to dítě, to bylo neuvěřitelný, ta Anička, ona se prostě smála a nebylo to nic takovýho, že by cynickýho nebo tak, to bylo prostě jasný, ona viděla toho tátu, on vypadal krásně, jako když usnul, jako když spí, proto si říkám, že vlastně proč těm dětem bránit, proč se tak nerozloučit

**x:** určitě..takže každopádně jste pro, aby se děti účastnily pohřbů, aby se o tom s nima mluvilo

**V.:** ale mi vlastně docvaklo, až teď když jsem se učila na ty státnice, témata smrti, když jsem to tam pročítala, všechny ty poznatky, tak vlastně sama jsem si uvědomila, že to bylo to zásadní, co vlastně ovlivní člověka na celý život, mně když zemřel taťka, tak jsem neměla jistotu, že vlastně všechno poběží dál, že ty dospěláci mají sami se sebou co dělat, a vlastně to dítě potřebuje jistotu, že ten život jde dál a že furt u nich někdo stojí a že nebude opuštěný, a to právě když pak, když si to někdo vědomě a nebo i ...já si myslím, že kdyby jako lidi poslouchali sami sebe hodně, tak by to dělali přirozeně. Ale když vědomě si to dítě vezme na starost a teď jdeme na pohřeb a nějak svým způsobem mu to vysvětlili, ty naše děti, ten chlapeček a ta naše Šárka, když prostě jsme byli na tom pohřbu, tak oni se furt ptaly a proč

teď jdeme na hřbitov, a kdo je v té rakvi, protože jako rakev byla zavřená, tak to furt řešily, tak když jim člověk to vysvětlí, tak to pochopí a prostě pomůže jim to. Já si myslím, že i pro dospělé, pakliže tam není ten moment rozloučení, tak se nese zranění a nese se s sebou velká jizva

**x:** a jak to třeba vnímaly ostatní děti potom třeba ve školce nebo takhle v tom okruhu těch dětí, toho dítěte stíženého nějakou takovouhle tragédií?

**V.:** z jednoho pohledu samozřejmě cynicky, protože jich se to nedotklo, tudíž ta maminka, to bylo takový jako...dva roky předtím vlastně bylo ten sourozenec v té třídě a teď ta maminka, to už bylo takový hodně intenzivní, protože tu maminku všichni v podstatě znali, ona tam chodila tak dva a půl roku, tak to, že tam prostě najednou není a pro to nebylo, já si myslím, že pro ty ostatní děti to nebylo definitivní, protože oni vlastně si neprošli celým tím, že ta máma najednou, to byla ta Sonička máma, prostě domů už nepřišla, že doma nebyla. Co si pamatuju, že třeba, to se mi pak potvrdilo i s jednou holčičkou, která ..které diagnostikovali v necelých šesti letech těžkou srdeční vadou, tak ta její sestřička říkala, že když ji resuscitovali, když to nebylo jisté, že to teda zvládnou, protože ono to dost nešlo, tak si myslela, že prostě má asi zlomenou ruku, jo, jak ty děti prostě to vlastně vůbec nechápou a to já jsem si vlastně taky pamatovala, že si pamatuju, že když mi mamka říkala, že taťka je v nemocnici, tak sem si říkala, jo on má zlomenou nohu, protože nohu už měla mamka taky zlomenou, takže ...a přitom mi bylo deset let a té sestřičce od téhle holčičky s tou srdeční vadou bylo asi osm, jo, bylo jí asi osm. A taky prostě říkala, jo tak to má asi zlomenou ruku...že vlastně tam jakoby vůbec nedochází těm dětem ten rozměr

**x:** spojí si to s tím, co znají, že jo

**V.:** to běžný, no... a vlastně mám pocit, že je to pro ně taková ochrana pro ty děti, protože ta maminka potom od těchhle dvou holčiček říkala, že vlastně je držela nad vodou ta starší, která si prostě pořád říkala „a to bude dobrý...“ A ono to teda dobré bylo, dobře to dopadlo, to jo, ale teda...musí to být... Jsou tam neuvěřitelné rozměry, jak to to dítě...Mně třeba ta, když se vrátím k té své neteři, tak prostě asi možná jsem blázen nebo já nevím, ale mně ta moje neteř připadala, že je s tím tátou rozloučená. Téměř dvouletá, ale mě prostě přišla tolik klidná, tak spokojená, tak vyrovnaná, že mi je líto těch dětí, které si to nemohly zažít.

**x:** ještě když se potom vrátím do té školky, tak jak to prostě vnímaly třeba ty kolegyně, zkoušely s tím třeba, nemyslím nějak násilně, pracovat, ale určitě se to tam někde objevilo, tak jak ony to třeba prožívaly samy, nebo třeba pociťovaly, nebo jak to vnímaly

**V.:** Intenzivně se o tom mluvilo. Tím, jak je to křesťanská školka, tak se tam ten třetí rozměr řešil. Těm dětem se poskytlo, myslím si, že zrovna tohle byla třída, ve které byla vedoucí učitelka řádová sestra, tudíž je teda navedla tak, jak to teda to křesťanství má. Ty děti to uspokojovalo, bylo to úlevný pro ně.

**x:** a děti byly taky z věřící rodiny ?

**V.:** ne všechny

**x:** a ta Sonička?

**V.:** ta právě ne

**x:** a takhle to se taky dost objevuje, nebo když ne přímo téma smrti, tak děti se ptají, jak to s tou dušičkou bude, řešily jste to někdy nějak ve školce

**V.:** no, řešili. Ze zkušenosti vím, že na tohle je nádherná.. nádherná pohádka, jeden díl z cyklu o krtečkovi, jak krteček jede moc rychle a jak mu ta dušička prostě stoupá, tak to jako mi přišlo takový uklidňující, teda těm dvěma mým starším dětem to ohromně pomohlo, takhle si to představit, ty teda nic takového nepotkalo, ty nemají žádné úmrtí, nebo respektive potkalo, ale nebyly k tomu tak úplně přivedeny, to bylo ve vzdálenějším příbuzenstvu a tak si myslím, že tohleto ztvárnění je pro tu dětskou fantazii úplně nejlepší..

**x:** a neřeší jestli nebíčko, nebo.. ono teda záleží, jakého ražení jsou rodiče, že jo, já mám taky kamarády buddhisty, který teda naočkovali svoje dítě převtělováním a je to..

**V.:** no ale já říkám dobře, protože alespoň něco tam mají, co je drží a není tam prázdko. Já si nedovedu představit, jak o tom přemýšlí lidé, kteří tam mají to prázdko a neví, co se stane a vlastně mají tu smrt vytěsněnou ze života a bojí se vo tom vlastně i jenom promluvit. Nevím, tomu nerozumím, to musí být asi veliký strach pro ty lidi, když oni o tom vlastně vůbec nepřemýšlejí, nebo nepřemýšlejí. Oni to vytěsní z těch svejch myšlenek..

**x:** Já mám vlastně takovou zkušenost z dětství, kdy mi umřela babička blízka, mně bylo tehdy devět let a maminka, protože taky se sestrou přišly brzo o tatínka, tak ..ještě my jsme vlastně s tou babičkou i bydleli, takže ten vztah byl opravdu jako velmi těsný a úzký, takže maminka byla hodně špatná, ale snažila se nás jako děti v uvozovkách "uchránit" a my jsme teda nesměli na pohřeb, a já si dodneška pamatuju, protože zase nás nebylo kam dát, protože všichni byli na tom pohřbu, a my jsme čekali před tou obřadní síní v takovým jako předsálí a všichni, já, brácha i moje sestřenice jsme věděli, co se tam teda děje, ale nemohli jsme teda tam a vlastně to pro nás bylo ještě horší a až teďka po letech to ta maminka bylo schopná jakoby asi přebrat, ale..

**V.:** hmm.. já když si vybavím třeba ten taťkův pohřeb, tak já si z toho pamatuju vlastně jenom ten moment, kdy to auto s tou rakví odjíždělo, sešli se tam lidi, podávali nám ruce, to vlastně jsem jako vůbec nechápala proč, tak jsem tam stála a koukala a nevěděla jsem. Mamka mi teda schopná nebyla jako něco k tomu říct, tak nějak jsem to prožívala sama

**x:** a jak jste se s tím rvala? jestli teda nezabíháme někam až moc..

**V.:** ne..bylo to velký rozčarování, že i na zlomenou nohu se dá umřít, to jako jsem dlouho nepobírala a .. no..tak mi jedna kamarádka říkala, no víš , on asi už tady na tom světě.. třeba by mu tady bylo špatně. Tak to jako bylo fajn, že mi aspoň nějakou představu vtiskla, ale říkala jsem si, jestli jsme se ségrou tak zlobily, vlastně že by mu tady bylo špatně, ..

**x:** cítily jste třeba i vinu nějakou?

**V.:** no, to si pamatuju, že jsem si to vlastně dávala do souvislostí, ale to bylo určitě tak dva tři roky zpět, než zemřel, mě vezl na sáňkách a upad a hodně si opravdu natloukl kostrč na ledovce, a to jako právě jsem si dávala do souvislosti, jestli to jako nemohlo být tím, takže tu vinu asi teda to dítě hledá..

**x:** a navštěvovali jste ho třeba v tý nemocnici, nebo ta Sonička, chodili za tou maminkou?

**V.:** tam to šlo hodně rychle, ta maminka vlastně do Vánoc byla doma..a jestli se nepletu, tak pětadvacátého prosince sama odešla do nemocnice a devátého ledna zemřela. Tam.. a jestli byla ta Sonička v nemocnici.. myslím, že ne, že ji tam nevzali.

**x:** a na pohřbu byla ..ta Sonička?

**V.:** myslím si, že nebyla..

**x:** a vy jste za tatínkem chodili do nemocnice?

**V.:** můj taťka zemřel doma náhle... Myslím si prostě, že to souvisí s tím chápáním těch dětí, že to je důležitý, je to nechat zpracovat, ne jim to zakazovat.. Přijde mi to líto... Ted' vlastně mám tříletou holčičku ve školce a zemřel jí dědeček a oni to vlastně před ní tajili, ta maminka říkala, že to byl její oblíbený dědeček, že u něj trávila prázdkiny a ještě k tomu ta holčička by celkem nachlazená a.. ale ten den byl ten pohřeb a přesto ji přivedli do školky, tak to mi přišlo nefér, v tom prostě to dítě nechávat, protože ty děti vědí, že se něco děje, oni maj na todle tykadlo a vědí, že..tak mi..no..líto to bylo. Asi to jediný, je tříletá, moc nemluví, tak těžko já jí budu něco vykládat, když vlastně nemám tu zpětnou vazbu.. mám ji od září ve školce.. to těžko, to je moc krátce..

**x:** ono i jít proti tý rodině asi úplně..

**V.:** nejde, to nesmím. To jsem si dovolila u tý Soničky, když jsem to viděla, na rovinu teda jsem se s těma holkama domluvila v tom červnu, ten poslední měsíc, že to bude naše tajemství, vím, že jsem páchala „zvěřstvo“, profesní.. ale.. aspoň ten měsíc jí to dopřát

**x:** a třeba objevovalo se to v těch hrách těch holčiček nějak ta smrt, nebo..kromě tý reakce extrémní, jestli tam třeba někdy to padlo nebo zaznělo nebo..oni to jakoby neverbalizujou, že jo, ale tak jako..

**V.:** Já myslím, že ne, že to bylo v podstatě tabu, že se toho bály dotknout. Protože i ta Šárka mi říkala, já nevím jestli bude.... se mě ptala.. a to ta Soničky maminka už jako nikdy nepřijde domů? Ale to jí musí být strašně smutno. A tak se ptala, jestli se jí na to vlastně může zeptat, jestli může o té mamince mluvit..tak jsem jí říkala..ano, můžeš, ona může začít Sonička plakat, nebo nechce o tom mluvit, já si pamatuju, že třeba v našem domě viselo parte na nástěnce, pamatuju se, jak jsem nemohla projít tou chodbou s kamarádkou..

**x:** to máme stejnou zkušenost..

**V.:** prostě to jsem nemohla vůbec skousnout, takže..ono až postupem času asi to dítě je schopné o tom mluvit, si myslím.. Ale tady to nedošlo, s tou Soničkou k tomu, půlrok byl na to krátká doba

**x:** Takže i nějaký třeba specifický hry, já jsem taky trošku naočkovaná tou knížkou, jestli to znáte, tou *Drž tátu za ruku*, tak tam vlastně ta terapie probíhá skrze tu hru, tak by mě zajímalo, jestli ty děti třeba přirozeně.. tahleta kombinace těch dvou holčiček, které si utekly do toho svého světa, je vlastně sama o sobě terapií, nebo má tyhle ty účinky, ale jestli třeba v nějaký, když si ta holčička hrála sama, nebo i ta vaše dcerka, jestli se to v tom mohlo třeba nějak vystopovat..

**V.:** Nevšimla jsem si toho. Ono totiž ještě tu třídu ovlivnilo takové zvláštní specifikum, ono tam když zemřel ten sourozenec před porodem, tak pak v některých holčičkách to vyvolalo takovou bouřlivou reakci a ... rodilo se tam jak na běžícím pásu, ony několikrát za den prostě si hrály na porod, že odjely do porodnice, přijely s miminkem.. A tam právě bylo zvláštní, že vlastně se i pozastavit nad tím začátkem...Ona vlastně celá ta třída to prožívala hodně intenzivně. Vlastně ta hra na ten porod probíhala asi víc jak rok, je to tak drželo. Tudíž, jestli to nějak vytěsnilo ten konec, nebo já nevím. Bylo to takový zvláštní, ta skladba dětí tam byla...přijde mi, že neobvyklá, že pak vlastně odešla ta velká skupinka, která si na ten porod hrála a pak už to vlastně vymizelo, ale trvalo to dlouho. Tak jestli tímhle způsobem oni se s tím vlastně vypořádali, že si uvědomili začátek a konec, já nevím, teď už se opravdu pouštím na tenkej led.

**x:** ještě taky děti mívají všelijaká ta zvířátka, tak s tím jste se setkala ve školce, když jim nějaký mazlíček zemřel?

**V.:** jo, zrovna v té školce měli morče, mám pocit, že no Šárka to tam zažila, když to morče chcíplo... a teď to dávám do časové osy, protože u toho byla jedna učitelka, která odcházela a místo ní jsem nastupovala já, tak to muselo být ... tři a půl jí bylo.. a vlastně tam to prožívali. To morče přestalo chodit, přestalo pít, přestalo jíst, tak ty děti věděly, že se něco děje, a pak teda chcíplo a tak ho šly teda zakopat. Zakopaly si ho samy na zahradě, byl to proces a bylo to pro ně přirozený...dneska když se podívám na tu fotku, jak tam stály, jak tam zakopávaly to morče, tak byly vlastně takový vyrovnány...Já si myslím, že tu pozici toho truchlení a takový tý beznaděje a takovýho toho až zhroucení do toho hodně vtiskáváme až my, dospělí. My je ovlivňujem, protože... asi si uvědomujeme ten rozměr, že je to konečné, že je to neměnné, ale nevím, jestli je nám něco skryto, na čem ty děti... Nad tím jsem právě přemýšlela. Když jsem viděla tu svoji neteř, jak vlastně je spokojená, jak mi přišla neuvěřitelně vyrovnaná a rozloučená s tím svým tátou, tak jsem si říkala, tak já nevím, nic si z tohohle období člověk nepamatuje, nemůže tam existovat něco... prostě nějaká komunikace, to mě napadalo, protože mi to přišlo až neuvěřitelný..

**x:** ony ty reakce dětí... mám to teda jen zprostředkovaně, ale říkala mi jedna kamarádka, tam to teda bylo drsný, ten tatínek se oběsil, ty děti ho.. byla to holčička, která už chodila asi do druhý nebo třetí třídy a ještě vedla mladšího brášku do školky. A ty děti byly doma samy s tím tatínkem a viděly ho viset v tom obýváku a vlastně ta holčička zareagovala tak, že vzala toho brášku, zamkla dveře a šla normálně do školy a do školky a až pak když se na to přišlo odpoledne, tak vlastně se jí začali teprve ptát, ale ona jakoby v tu chvíli vůbec .. ono se to zdá jako chladná reakce, ale na druhou stranu, co to dítě asi mohlo dělat jinýho.. (...)

takže.. a takhle v tý státní školce...jak myslíte, že se k tomu staví kolegyně?

**V.:** Zrovna jsme o tom včera mluvili, protože jsme se domlouvali, tam jsou dvě třídy a domlouvali jsme se na příští týden, jaké bude téma. Já se přiznám, že mám možná nějaké přehnané národnostní pnutí, ale Halloween mě neoslovuje a bráním se tomu, tudíž když kolegyně říkala, že by asi spojila Halloween s Dušičkami, tak jsem říkala, že s Dušičkami nemám vůbec žádný problém, ale s Halloweenem maximální...čímž teda vedoucí učitelka mi odsouhlasila, že bysme to neměli kombinovat a že jednodušší bude, když se stále budeme držet tématu " Barevný podzim ". Ono se teda u té mojí kolegyně jednalo o třídu dvouletých – tříletých, takže tam vůbec vlastně stejně, si myslím, že není prostor pro takovéhle téma. Ve svojí třídě bych se asi odvážila, ale mám takovou.. jsou tam jenom čtyři předškoláci a asi tři nebo čtyři čtyřletáci a zbytek tří-, takže je to taky celkem taková malá třída, ale už mám pocit, že tam mám minimálně tři děti, které by, si myslím, že by mi posloužily jako základna, kdybych toto téma otevřela. Ale přesto si myslím, že ty děti hodně málo znám na to, abych tam mohla toto téma rozbalit.

**x:** a u těch malých asi určitě ne, tam je to .. pokud na to nepřijde nějakým, že najdou přejetou kočičku nebo něco, tak vůbec to není na místě.

**V.:** A hřbitov máme nedosažitelný. Asi kdyby ten hřbitov byl blíž, tak bych asi v podstatě jen předala ten pasivní zvyk, teď vzpomínáme na ty, co umřeli a vzpomínáme tak, že chodíme zapálit svíčku na hřbitov a víc bych asi neřešila a pak bych viděla, jak by se to rozpoutalo. Ale tu třídu neznám, neznám rodiče a hřbitov je hodně daleko, takže z toho mi vychází, že letos..

**x:** Já vlastně to řeším podobně, že mám teda maličký, mám dvou až tříletý, my máme školku a z jedné strany jsme vlastně úplně nalepení na kostel a naproti nám je hřbitov s druhým kostelem, takže my to máme opravdu, že ty děti třeba přes plot koukají i na pohřeb, ale s těma maličkýma asi si taky úplně netroufnu, je tam vodit.

**V.:** já si pamatuju, babička zemřela asi když mi bylo pět nebo šest let, pamatuju si, jak ona mi vlastně vtiskla ten základ, tam na tom městě se chodívalo na hřbitov za město a šlo se do velkého kamenitého kopce a na tom kopci byl hřbitov a všude byl les kolem a rostly tam lesní jahody a vlastně z tohohle raného dětství si já pamatuju, když jsem ty jahody chtěla utrhnout, na té cestě k tomu hřbitovu u té babičky, tak ta mi říkala, Hele, teď už jdeme na hřbitov, tady už se to prostě netrhá, tohle patří ke hřbitovu. Nebo to, že se prostě po hřbitově neběhá, nebo že se tam chodí potichu, takový ty základní věci, to jako si myslím, že bych těm dětem chtěla předat, tak jak to předala ta babička mně a pořád si to nesu, ačkoliv mi bylo opravdu pět let, když ona zemřela.. Tak to jako jo a jenom krátkou návštěvu, tu bych asi uspořádala, kdyby to pro nás nebylo s dvěma přestupy městskou.. to už asi by bylo přes čáru..

**x:** a nějaký třeba.. existují lidové zvyky, že se třeba na dušičky dávají těm zemřelým nějaké koláčky za okno nebo mlíčko, znáte to?

**V.:** ne, to neznám

**x:** to se zase drželo u nás ve vsi, že se lilo mlíčko dušičkám a když jsem se o to pak zajímala, tak ono je to i transkulturně, třeba ve starém Řecku, tam měli takový podobný svátek zemřelých a časově to odpovídalo našim Dušičkám, a tam teda nedávali to na hroby, ale na rozcestí tří cest, kde zas nějaká bohyně, Hestie, která byla snad bohyní rodinného kruhu, ale snad i právě nějakých zemřelých předků, a tam dávali medové koláčky a víno, vždycky. A pak někde v Mexiku mají ty barevné hřbitovy a na Dušičky tam chodí dělat jakoby hostiny a veselice, tak to už je zase jiná kultura..

**V.:** Nad tím jsem taky přemýšlela, jak vlastně ta pohřební hostina je.. přivedli mě na to spoluobčané z menšiny..oni to mají jako veselý, oni se veselí prostě do rána, do dvou..

**x:** ale před tím předchází ten pláč nad tou rakví, srdceryvný, hlasitý pláč..

**V.:** to rozhodně. Oni ty emoce mají takový docela výrazný, s tím ale třeba když to pozoruju, protože tam bydlím, v oblasti, kde jich je trochu víc, tak oni si ty umírající vozí domů, jsou prorodinní.. Tak si říkám, co je vlastně na tom, proč se neradovat, vždyť toho člověka už nic nebolí a co tam je dál..co vlastně následuje potom..

**x:** no ono to potom i usnadňuje.. třeba dřív když se nosil smutek, tak třeba okolí vědělo, jak se k tomu člověku má chovat, teď vlastně nikdo jakoby nic neví, při tom o tom vědí všichni, ale mlčí se o tom, takže ono potom i v tomhle je to takové..

**V.:** no a to je otázka vlastně ... je to složitější ta komunikace, teď vlastně je hodně těžce nemocná naše kamarádka, společná a teď právě řeší.. její stav se hodně zhoršil a teď řeší ta vlastně další kamarádka, no vždyť my je teď musíme nechat, aby se s tím vyrovnali a tak a ... já když si vzpomenu, je to čtrnáct let, kdy moje sestra byla v umělém spánku, tak právě tím jsem strašně trpěla, právě že si nemůžu s nikým o tom popovídat, aniž bych neměla pocit, že je neotravuju, že by vlastně někdo přišel a vyslechnul to, co prožívám, ten strach, protože jsme nevěděli...jakékoliv zprávy... říkali.. to nemůže přežít, tak prostě o tom mluvit... a je v nás zakořeněný radši o tom nemluvit a i ten smutek, když se nosil, tak bylo jasné, že ten člověk má trápení, potřebuje si to srovnat a ..

**+** byly pak vlastně tolerovány i jiné reakce, protože ty lidi věděli, proč..

**V.:** no to souvisí s tím vlastně, jak lidé se stěhují, že už vlastně nefunguje taková ta rodinná pospolitost, nebo i ta..

**x:** ono vlastně i na ty hroby přes celou republiku se pak jezdí..

**V.:** ...na ty hroby...to bylo takový zajímavý poznání... když jsem poznala svého manžela, tak u nás, na Vysočině, se vždycky na hrob dávaly věnce nebo nějaký ty kytky, ale z větviček z lesa, lesní prostě výzdoba a neexistovalo, že by se dávaly ty plastové barevné kytky a můj manžel pochází tady od Budějovic a tam prostě neexistovalo, tchýně mi to vysvětlovala, že prostě kdyby dali na hrob jenom větvičky, tak by si ostatní řekli, že na tom šetří, že ta plastová barevná kytka prostě znamená nějaký... že...( smích ), je to takové zajímavé..

**x:** a ještě teda ..tam to bylo ztížený, že ten tatínek ještě řešil nějaký konflikt s tchýní / tchánem, ale jak třeba fungovala komunikace mezi ním a školkou, byla tam nějaká, nebo jakým způsobem třeba informoval o tom, co se děje..

**V.:** informoval, to jo, to vlastně my jsme to věděli hned, já si pamatuju, že ta maminka zemřela v pátek odpoledne, já jsem zrovna seděla ve škole na přednášce a my jsme se to dozvěděli záhy. Tatínek to vzal velmi prakticky...On prostě v tu chvíli, nebo do poslední chvíle úplně nebyl přítomen péče o děti. Tam to zajišťovala ta maminka a ta tchýně. Ty to vlastně zajistily všechno, takže on vlastně jako.. nebylo to nutné, a v uvozovkách ze dne na den to zůstalo celé ležet na něm , protože on měl problém s tím, aby je předával té své tchýni, protože měl dojem, že na ně působí nedobře, tudíž to chtěl mít ve svých rukou, ale byl strašně nejistej, zmatenej, vůbec třeba nevěděl, kam ty děti chodí k doktorovi, kam s nima chodila, že ta Sonička chodila na logopedii, to vlastně taky netušil, teď co dělat, protože bylo období zápisu do školy, nevěděl, takže on v podstatě komunikoval jenom prakticky. A my jsme se vlastně... já jsem toho tatínka vlastně vůbec neznala, jenom maminku, protože jak se ten tatínek vůbec nezapojoval, tak nebyl k setkání... tak jsme se poznali...ona zemřela devátého ledna a to byl ten první týden po Vánocích, bylo to v pátek a v pondělí jsem procházela vrátnici do práce, do školky a on tam stál na vrátnici a ptal se vrátný, co má dělat. Ta vrátná nevěděla, tak říkala, tak tady vám paní učitelka poradí a ten kontakt vlastně začal tím, odvést ho na úřady a co vlastně bude následovat a to v uvozovkách maminka ještě žila, ale bylo jasné, že už je to špatný. Takže on komunikoval na týchle bázi.

**x:** a mohla tam být i třeba jazyková, kulturní bariéra?

**V.:** kulturní rozhodně, jazyková ne, on tady byl dlouho, myslím, že dvacet let, tenkrát asi šestnáct sedmnáct, byl tady prostě dlouho, že zvládal i psát česky, ale na tom úřadě v podstatě si nevěděl rady. Tam jak to na něj chrlili, co přinést, co nepřinést, co vypsát...takže v podstatě přes tohleto já jsem ho poznala. Jinak ... a proto se tam pak postupem času začalo rozkrývat, jak to vlastně je, tam dokonce přijeli z Bulharska nějakí příbuzní, myslím, že jeho rodiče, s nimiž se nepohodnul, takže oni odjeli do měsíce zpátky za napjatý situace...Ty prarodiče, tchýně s tchánem, měli jasné strach, že by ty děti mohl

sbalit a odvézt do Bulharska a už by je nikdy neviděli.. a to si myslím, že právě nechtěli, protože...oni vlastně byli s těma dětma víc. A vlastně i toho malýho tam měli, protože po porodu se o něj starali, ta maminka už podstupovala léčbu a myslím si, že doufali, že to dobře dopadne..na tom není vůbec nic divnýho..

**+**: a setkala jste se, že by to třeba Vaše děti nějak řešily, že by někde na to téma nějak přišly nebo tak v tom předškolním nebo raně školním věku a řešily to, aniž by.. ta dcerka, tak tam to bylo jasné, ta měla podnět, ale ty ostatní děti?

**V:** Deniska nevím, vůbec nevím, to je ta prostřední, ta to má tak jako...tu asi nic takového nepotkalo, vůbec nevím, že by něco takového řešila. A ten nejstarší, tak tomu byly necelé tři roky, když ta moje ségra byla v tom umělém spánku, tak to tak jako trochu pobíral...on na to vlastně měl takovou zvláštní reakci, ono tomu všemu předcházelo, to byl ale ani ne dvouletý, kdy ta moje ségra těsně před tím, než ji začali dialyzovat, měla takovej jakoby zvláštní záchvat s křečema a on byl u toho přítomnej, mě nenapadlo, ale říkala jsem si pak nakonec, vždyť je to život, že jsem ho nechala přihlížet, protože jsme u toho byli my dva a myslím si, že u toho byla ještě moje mamka, ale to nevím, takže u toho byl přítomnej, ségru odvezli, on pak jako věděl, že už se vrátila z té nemocnice, to všechno jako.. ale pak následovalo, že ona odjížděla na dialýzu pravidelně třikrát týdně a on když ji viděl nastupovat do té sanitky, tak měl takovou zvláštní reakci, že odešli jsme domů, on si lehnul, byla jedna hodina odpoledne, aniž by jako spával po obědě, lehnul, nic nejedl, do té doby, než ona zazvonila...měl tam nějakej ten zážitek, jsem si říkala, no, oni mu nebyly dva roky, ale rok a tři čtvrtě, že vlastně to dítě to vnímá všechno, co se děje...ono vlastně i když to šlo rychle, ona vlastně měla křeče, takovou tu první pomoc a zavolat sanitku, to jako bylo během dvaceti minut všechno a přesto to dítě si vlastně spojilo, že ji sanitka odvezla, my jsme si o tom povídali, on mluvil docela dobře, on pořteboval vědět parametry té sanitky, ale pak když došlo na ten moment, že ji vlastně viděl nastupovat, tak měl takovouhle reakci, mamka moje říkala, hele, on je asi nemocnej, to takhle .. nás nenapadlo, že by to mělo tuhleto souvislost..

**x:** dělal to pokaždé, když odjížděla?

**V.:** my jsme tam nebyli pokaždé přítomni, pak už to nebylo tak intenzivní, jako když to bylo poprvé, když jela na tu dialýzu a viděl ji, to bylo neuvěřitelný.. Osm hodin jsme kolem něho běhali, nabízeli jsme mu jídlo, on se ani nenapil, on prostě nic, ležel prázdněj, a pak ona zazvonila, on řekl teta, teta je tady, viděl, že.. najedl se.. Takže děti to prožívají, mně přijde zločin na těch dětech, že s nimi nemluví pravdivě. Naopak si myslím, že bysme se měli my dospělí od těch dětí učit, mně to přijde, že oni jsou ještě schopní poslouchat sami sebe a vlastně to, co nám bylo od přírody dáno, my už to máme přebítý.. Je to vlastně pak i problém.. to je i otázka toho truchlení, jestli to nějak ustříhnout a teď už ne.. Pamatuju si, že mamka nosila smutek a pamatuju se, že na tom maloměstě, jak se řešilo, když někdo nosí smutek, proč ho nosí tak krátce nebo proč ho nosí tak dlouze .. a teď si říkám, ale proč, co to mají co řešit..

**x:** Navíc u každýho je ten zármutek trošku jinej, docela častá bývá i taková ta reakce vzteku, setkala jste se s tím u někoho, u dětí ?

**V.:** U dětí nevím, u dospělých jo. Tam vlastně když řeknu tu zkušenost dospěláckou, od mamky, tak mamka vlastně odovděla dvakrát, myslím si, že forma toho vzdoru, toho vzteku u ní byla, že na jedno období propadla alkoholu..že.. myslím si, že to je přirozený, že to prostě člověk nemůže pobrat, že tady zůstal.. vlastně když to vezmu z pohledu té mamky mojí, že tady zůstala s dvěma dětma, z toho jedno těžce nemocný a podruhé sama, nevím, je to hrozný..

A pro dítě.. to je vlastně takový zboření té jistoty, že vlastně neví, co bude dál, ..

Ještě mě teď k tomu něco napadlo.. a já jsem to hned zapoměla..

Ještě vlastně, deset dní po tom, co zemřel můj taťka, tak zemřela jeho maminka, ta to prostě nezvládla, že přežila svého syna a já si to vůbec nepamatuju a to byla zrovna moje oblíbená babička, ke které jsem jezdila, vždycky jsem k ní vzhlížela, ona byla hodně silná, vždycky jsem byla úplně paralyzovaná, že

babička by klidně mohla sedět na dvou židlích, a vykládala jsem to ve školce.. ale právě z tohoto si nepamatuju nic.

**x:** Moje maminka mi vyprávěla, ona taky přišla v osmi letech o tatínka, prostě se jednoho rána neprobudil, že ještě deset let potom, vlastně dokud bydleli v tom domě, tak tam byl nějaký dřevěný schod, který pokaždý zavrzal, když jí ten tatínek šel dát pusku na dobrou noc, tak ještě deset let potom slyšela každý večer ten schod zavrzat...

**V.:** No, proto já si prostě ale myslím že pro ty děti existuje ještě nějaká jiná forma , možnost komunikovat a zapomeneme to, nebo to ztratíme, já nevím, ..

**x:** a takhle... řešily jste to třeba s tou sestrou, že vám ten tatínek umřel, bavily jste se jako děti o tom spolu?

**V.:** Vůbec... vůbec si to nepamatuju...A paradoxně ona... ona je vlastně od devíti let nemocná, teď přišla moje mamka s tím, že by svoje jmění odkázala ještě zaživa a zle se potázala právě u té mojí ségry, protože ta o tom prostě vůbec nechce mluvit. A přitom si říkám, že vlastně ona, když mi říkala ty zážitky z toho umělého spánku, tak to bylo takový docela zajímavý, přišlo mi to už takový na rozhraní dvou světů, nemůžu říct , co konkrétně, ono to vyplývalo z některých těch situací, na jednu stranu se to tvářilo jako realita, myslím si, že to mělo i nějaký podtext reálný, z toho, co se kolem ní dělo v tej nemocnici, ale na druhou stranu mi to už přišlo někde jako jinde.. a přes to teda už několikrát byla na hranici života a smrti, jednou třeba když musela znovu na dialýzu a nepodařilo se zavést žádný katetr, tak vlastně v krajském městě, kam vlastně jela z okresního města a doufala, že tam se to povede, tam se to nepovedlo a teď se to tvářilo jako konečný řešení a teď .. no.. a přesto teda ona tahle vystartovala ostře proti té mé mamce, ať o tom prostě vůbec ani nemluví, to má úplně vytěsněný..

( ... )

**x:** tak asi..

**V.:** Kdybyste se v tom ztrácela, jak jsem míchala zážitky ze školky, svý a od kamarádů, tak to klidně pak dám do nějaký osnovy..

**x:** Moc moc děkuju, protože to bylo každopádně hodně silný ..

**V.:** jsou to zážitky.. ale no prostě to holt takhle máme

**x:** ale opravdu moc děkuju, protože každý není ochotný se se mnou o tom bavit..

**V.:** no.. já nevím . Já si prostě myslím, že to prostě patří k životu.

**x:** Děkuju!



## Návrh týdenního integrovaného bloku k Památce zemřelých

### Cíle

- přiblížit dětem českou tradici vázající se ke svátku všech svatých a památce zesnulých (1.a 2. listopadu), tzv. „Dušičkám“, aby nezůstávaly ve stínu anglosaského Halloweenu (proč se slaví, jaké zvyky se kdysi dodržovaly, co přetrvává dodnes, proč je důležité vzpomínat)
- pootevřít v MŠ téma smrti jako takové, aby si děti uvědomily, že je součástí života, zjistit, jak ji děti vnímají + s ní související námět ztracení a (ne-)/nalézání
- prohlubovat dětskou vnímavost a citlivost, vést k úctě ke všemu živému, ale ctít i památku na zemřelé
- odkrývat souvislosti v poznávání cykličnosti přírody, že konce znamenají začátky a jedno podmiňuje druhé
- posilovat vědomí sounáležitosti za uvědomění si křehkosti lidského života, budovat pocit zodpovědnosti, podněcovat ke vzájemné důvěře
- dokázat vyjadřovat tvůrčím způsobem své dojmy a pocity, prohlubovat výtvarné ztvárnění
- poukázat na možnosti, které skýtají barvy samy o sobě + že i jemné pastelové tóny či jen několik odstínů jedné barvy mohou budit dojem plné barevnosti
- prohlubovat sluchové vnímání
- obohacovat slovní zásobu i vyjadřovací způsoby, pěstovat vztah k mateřskému jazyku
- vést ke zdravému životnímu stylu
- protahovat tělo

### Nabídka činností

Za oknem vládne pošmourné, „dušičkové“ počasí, mrholí, je mlha, ubývá světla, stromy jsou holé...

- učitelka reaguje : „*Dnes je venku mlha jako mlíko / smetana /...*“, děti spontánně doplňují a vymýšlejí další přirovnání
- říkanka (rytmizace, pohybové ztvárnění) :

*„Dnes je hustá mlha,  
 ale už se trhá.  
 Už se trhá,  
 už se páře,  
 Sluníčku jsou vidět tváře“ ( Faltus, 1984 )*

Co všechno se v mlze ztratí?

V mlze není téměř nic vidět. Jako by se celý svět ztratil. Mizí domy, stromy,...

Už se vám někdy něco ztratilo? Jaké to je, jak jste se potom cítili?

- pod „mlhu“ (hedvábný šátek) ukrýt různé předměty, děti se snaží poznávat po hmatu, vložit mezi ztracené věci i model malého letadélka ...
- pohybová hra „*Letadla v mlze*“ (1 dítě představuje letadlo v mlze (zavázané oči), 2 děti navigátory, kteří se snaží řídit let dle předem dohodnutých zvukových signálů, které si děti samy vymyslí, ostatní v kruhu tiše rytmicky říkají „*mlha-mlha-mlha-mlha*“, zesilují / zeslabují dle šancí na přistání (podobně jako „*samá voda – přihorívá - hoří*“ ), orientace v prostoru dle zvuku a navigace druhého ( Borová, 1998 )
- slyšení v mlze: -v mlze jsou lépe slyšet zvuky – i z velké dálky ( houkání vlaku na odlehlém nádraží, zvonění zvonů ze vzdálené vsi... ), děti rozeznávají různé zvuky, snaží se lokalizovat, odkud přichází – hra se zavázanýma očima, při omezení jednoho smyslu se zостřují smysly ostatní – při špatné viditelnosti nastražíme ouška ( varianta hry „*Co spadlo čarodějce na zem?*“ ) ( Szabol, 2014 )
- lze začlenit i prosociální hry ( jako např. vedení slepého, na slepý vláček, atp. )

A někdy se (nejen v mlze) ztratíme i my...

-míchání mlhy: -malování houbičkami + akvarelovými či temperovými barvami, použití různých odstínů jedné barvy, v pastelových tónech modré a šedé

-poslech + reflexe:

*„V té bílé mlze se všechno ztratí:*

*Králík i kropáč, ba i pár gatí.*

*V té mlze s větrem o závod*

*nakonec zmizí i ten plot.*

*A v mlze, když je její čas,*

*nakonec zmizí někdo z nás.“ ( ??? )*

-vaření mlhy: -děti ( za odříkávání básniček o mlze) naznačují krouživým pohybem  
míchání mlhy, obdoba hry „Na sochy“ (– oživíme smutnou sochu, zjišťujeme, proč je  
smutná – ztratila se... - jaké pocity má asi někdo, kdo se ztratil, co máme dělat, jak  
pomoci ( jak se jmenujeme, kde bydlíme, jak vypadá maminka, ... )

-z čeho mlhu uvařit – např. z toho, co se nám v mlze ztratilo a co bychom rádi znovu  
nalezli, děti spontánně říkají, co všechno se do mlhy přimíchalo, ztracené předměty či  
věci je zastupující / symbolizující schováváme do hrnce pod tenký poloprůhledný  
šátek – víme, že je již nemáme, že již „nejsou“ a zároveň si neseme a uchováváme  
vzpomínku ( obrysy věcí jsou - ač mlhavě - pod šátkem stále patrné )

**... a stejně se tomu má i s lidmi... ( dostáváme se k tématu smrti a Dušiček )**

Někdy se stane, že nám někdo odejde a už se nevrátí – zmizí, my říkáme, že umřel.  
Ztratil se, není tu a přece současně máme v srdci živou vzpomínku na něj, tj. vědomí,  
že byl, byl tu s námi a pro nás. A takto (ač zahaleni mlžným závojem) s námi naši mrtví  
zůstávají i nadále, už sice nemají tělo, ale otisk jejich duše – jejich plamínek, světýlko -  
nás provází dál.

- v tento podzimní čas chodíme na hřbitov, rozsvěcujeme tam svíčky a světýlka, nosíme květiny a věnečky. Vzpomínáme právě na ty, kteří nám zemřeli ( Švejnová, 2015 )
- procházka s dětmi na hřbitov, zapalování svíček, můžeme zařadit i prastarý zvyk a uchystat dušičkám hostinu -nalejeme do mističky trošku mléka a dáme za okno, děti mohou dále samy vymyslet a vystrojit dušičkovou slavnost, mohou dušičkám i zazpívat, atp. – vzpomínání nemusí být jenom smutné (prohlížení si obrázků mexických hřbitovů )
- připomínáme si, kdo nám odešel, jak vypadal, co měl rád – učitelka vypráví a bezprostředně propojuje s výtvarnou činností, kreslí na papír pastelkami, děti pozorují a postupně se připojují se svými vzpomínkami, které ihned kresbou zaznamenávají ( Švejnová, 2015 ), vše může tiše podkreslovat hudba, např.: *Hradišťan – Mrtví, Pozdraveno budiž světlo , Vlasta Redl – Vandráci jdou do nebe, Jarek Nohavica – Kometa, atp.*
- lze zařadit i čtení a prohlížení knížek „*Návštěva malé smrti*“ a „*Počkej, milá smrti*“ a dalších.
- kam ale mizí lidské duše: možná se stanou motýlem, ptáčkem, hvězdou, ... ( děti vymýšlejí, ptají se rodičů, prarodičů, atp. )
- následuje dětské jógové cvičení s říkankou o hvězdách:
 

*„Je jich moc a moc  
svítí celou noc.  
Jednu ruku zdvihneme,  
Jako hvězda blikneme.  
Druhou zdvihnem také,  
Ahoj, hvězdy zlaté!  
Ruce, nohy vzhůru dáme,  
všemi prsty zablikáme.“* ( Jóga pro děti, ??? )
- jak ale poznáme, že je člověk živý
- přesvědčíme se, že máme v těle živé, tlukoucí srdíčko: – utíkat co nejrychleji na jednom místě, potom si lehnout, položit si ruku na srdíčko – vnímat a poslouchat jeho

tlukot, případně poslech fonendoskopem, děti pozorují nejprve samy u sebe, potom mohou navzájem s kamarádem

- co uděláme pro to, abychom byli zdraví, silní, dlouho živí ? - „ve zdravém těle zdravý duch“, za rytmického průvodu s dětmi zpíváme a cvičíme k písni „*Zhluboka dýchat*“
- zplna hrdla si zazpíváme, že jsme naživu a zdraví a máme se navzájem a čeká na nás spousta zajímavých dní

## Výstupy

- děti znají svátek Památky zemřelých , dovedou popsat, komu je tento svátek věnován, jakým způsobem se v naší kultuře světí, vnímají rozdíly ve slavení v našem a jiných kulturních prostředích ( anglosaský Halloween, mexické slavnosti mrtvých, aj.), rozlišují jednotlivé odlišnosti
- mají povědomí o smrti a smrtelnosti, děti vymýšlejí své teorie ohledně míst, kam se vydávají duše po smrti, nebojí se o tématu mluvit, dovedou vzpomínat na své zemřelé ( tetičku, dědečka a velmi často na mrtvá domácí zvířátka )
- umí se vcítit do druhého, který něco ztratil, dokážou vyjádřit pocity, jaké by cítily v podobném případě samy, rozumí termínům smutný, nešťastný (přiřazují pojmy k piktoqramům a obrázkům výrazů tváří)
- ( pro případ, že bychom se ztratili sami ) děti znají adresu svého bydliště, jména rodičů (i svá), jsou schopny přibližně popsat, jak vypadá maminka, tatínek
- své pocity zaznamenávají i prostřednictvím výtvarných technik
- rozeznávají odstíny – bleděmodrá, tmavěmodrá, vědí, jak namíchat šedou barvu spojením černé a bílé
- rozlišují různé zvuky, dovedou lokalizovat, určují, z jak velké vzdálenosti zvuky přicházejí dle intenzity / hlasitosti, třídí zvuky na příjemné / ne-
- pohybují se se zavázanýma očima dle pokynů navigátora, rozumí dohodnutým signálům
- ukážou, kde mají srdce, umí napodobit zvuk jeho tlukotu

## Zdroje

BOROVÁ, Blanka. *Cvičíme s malými dětmi*. Náměty pro rozvoj pohybových dovedností dětí od tří do osmi let. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-223-8

FALTUS, Jiří. *Holínky pro žízalu*. Praha: Kruh, 1984

SABOL, Jozef. *Moje najmilšie hry a aktivity z etickej výchovy pre 1.stupeň ZŠ a ZŠD*, [online], [2014-07-19]. Dostupné z: <<http://5o4u.com./ucitelska-stranka-phdr-jozefa-sabola>>

ŠVEJDOVÁ, Hanka. *Čas dýní, dušiček, tmy a rýmy*. Klatovy: Mgr. Hanka Švejdová, 2015

## PŘEHLED DĚTSKÉ LITERATURY O SMRTI

CROWTHER, Kitty. *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab, 2013. ISBN 978-80-870-6067-4

ERLBRUCH, Wolf. *Ente, Tod und Tulpe*. Munchen: Kunstmann, 2010. ISBN 978-3-88897-657-5

GAARDER, Jostein. *Anton a Jonatán*. Praha: Albatros, 2017. ISBN 978-80-00-03698-4

KRASNY BROWN, Laurie. *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů, 2016. ISBN 978-80-904516-8-1

LINDGRENOVÁ, Astrid. *Bratři Lví srdce*. Praha: Albatros, 2001. ISBN 978-80-00-01966-6

KARAFIÁT, Josef. *Broučci*. Praha: Albatros, 2004. ISBN 80-00-01373-8

NESS, Patrick. *Volání netvora*. Praha: Jota, 2012. ISBN 978-80-7462-151-2

PROCHÁZKOVÁ, Iva. *Myši patří do nebe*. Praha: Albatros, 2017. ISBN 978-80-00-04614-3

STALFELT, Parnilla. *O smrti smrtoucí*. Praha: Cesta domů, 2016. ISBN 978-80-88126-10-2

STAVARIČ, Michael. *Děvčátko s kosou*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0805-1

SUŠKOVÁ, Kateřina. *Počkej, milá smrti*. Praha: Arbor Vitae, 2013. ISBN 978-80-7467-062-6

ŠPINKOVÁ, Martina. *Anna a Anička*. Praha: Cesta domů, 2014. ISBN 978-80-904516-9-8

.....a další